

Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborg-politikken 1930-33

af Erik Helmer Pedersen

Indledning

Den 18. november 1930 holdt 19 landmænd krisemøde på en gård i Rønge vest for Randers. Mødets selvbestaltede leder hed Knud Bach, ejer af en større gård i byen. Flertallet af de fremmødte var lokale husmænd, som sad hårdt i det økonomisk. De opnåede da også, at mødet rettede henvendelse til sognerådet i Sdr. Vinge-Torup kommune om at vise forståelse for, at de kunne komme bagud med deres skattebetaling.

Men de 19 stod åbenbart ikke ene med deres problemer. Mange havde ikke råd til at betale december termin. Rygtet om Rønge-mødet spredtes derfor hurtigt, og 9. december kunne Knud Bach lade sig vælge som formand for en ny organisation "Landbrugernes Sammenslutning" i Langå-Torup-Sdr. Vinge kommune. Dermed var grunden lagt til et landsomfattende kriserøre, først benævnt som "Randersbevægelsen", senere som det mere formelle "Landbrugernes Sam-

menslutning" eller i daglig tale "L. S." Da den stod på sit højeste et par år senere, mønstrede den efter eget sigende langt over 100.000 medlemmer eller mere end halvdelen af de danske landmænd.

Men hvor sammensluttede de oprørte landbrugere i grunden var, er en helt anden historie. De fleste tog åbenbart ikke deres medlemsskab mere alvorligt, end de ganske enkelt undlod at betale kontingent. Sponsorere blev i stedet storbrugets nobelt tilbagetrukne organisationer Majoratsforeningen og Godsejerforeningen, og der vil i det følgende blive argumenteret for, at disse godsejersammenslutninger tog sig godt betalt herfor. I konsekvens heraf vil jeg stærkere, end det hidtil er gjort, betone bevægelsens erhvervspolitiske betydning. Det specifikt erhvervsøkonomiske fik den aldrig rigtig grebet om, fordi den ikke trods oprettelsen af samarbejdsorganet Erhvervsudvalget fik sikkert fodfæste inden for andelsbevægelsen.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, cand. mag. i historie og dansk, dr. phil. 1979. Ansat 1968 ved det daværende Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet, nu en sektion under Institut for historie. Har især arbejdet med landbrugshistorie og udvandringshistorie og i den anledning skrevet en del bøger og artikler om disse emner, senest bd. IV i De danske Landboforeningers jubilæumsværk *Landboforeninger i 200 år*, 1993.

Såvel i 1930'ernes landbrugshistorie som den almindelige politiske historie tillægges L.S. og dets virksomhed en vis betydning. Gennem sin agitation for støtte til et kriseramt dansk landbrug satte bevægelsen efter de flestes opfattelse dagsordenen for en stor del af krisedebatten og dermed den lovgivning, der skulle række det skrantende hovederhverv en hjælpende hånd.

En første og på mange måder grundlæggende skildring af L.S.' indflydelse på den førte politik skyldes Fridlev Skrubbeltrang i hans fremstilling af den almindelige landbohistorie i tiden ca. 1850-1940.¹ Han opfattede bevægelsens opståen og hurtige udbredelse som en spontan reaktion på den økonomiske krise i 1930'ernes begyndelse og påviste som den første den tætte forbindelse mellem bevægelsens aktiviteter og den modsvarende reaktion fra landbrugets og samfundsmagtens side.

Men samtidig understregedes det, at de eksisterende landbrugsorganisationer ret hurtigt fik dæmmet op for kriserøret, idet de gennem en enig optræden fik regering og rigsdag til at bjerge erhvervet over de værste skær. Dermed forringedes L.S.' indflydelse og betydning i tilsvarende grad, om end bevægelsen ved flere lejligheder senere hen søgte at få landmændene til at råbe højt i koret om landbrugets påberåbte fortrædeligheder, konjunktur- som politiker-skabte.

Dr. Skrubbeltrang tog senere spørgsmålet op igen i sin store skildring af husmandsbevægelsens historie.² Her erkendes det åbent, at L.S. skabte splittelse i husmændenes rækker, fordi dens forenklede budskab om det såkaldte arbejderregimes hånlige afvisning af landbrugets krav lød overbevisende i en kriseramt landmands ører.

Den første samlede og hidtil eneste skildring af L.S.' indre og ydre historie er leveret af historikeren Per Brogaard i en specialeafhandling om bevægelsens virksomhed 1930-36.³ På grundlag af omfattende undersøgelser i tidens dagspresse og pjecelitteratur har han været i stand til at møblere en stor del af det univers, bevægelsen skabte. Desuden har han haft god nytte af privatarkivet efter en af bevægelsens ledende skikkelser, stamhusbesidder Jørgen Sehested, Broholm på Fyn. Skridt for skridt følger Brogaard bevægelsens opståen og udvikling i disse år og viser, hvorledes man gang på gang skifter målsætning og taktik. Da en væsentlig del af Brogaards dokumentation er søgt udnyttet i det efterfølgende, er det ikke stedet her i detaljer at redegøre for resultatet af hans pionerundersøgelse. Jeg kan på en række områder tilslutte mig hans prisværdigt forsigtige konklusioner, men jeg må, som allerede antydet, erklære mig uenig med ham, når han på det nærmeste vil frikende bevægelsen for godsejerpolitisk slagside.

Herregården Broholms ejer, Jørgen Sehested, der som storlandbruger var en af L.S.' vigtigste politiske og økonomiske bagmænd. Fotograferet med sin "Broholmer" i 1930'erne. Det kongelige Bibliotek.

Selv har jeg ikke forsket i L.S.' indre historie. Derimod har jeg ved forskellige lejligheder bestræbt mig på at sætte bevægelsen og dens virksomhed ind i en bredere sammenhæng ved at sammenligne den med andre "oprørsbevægelser" i såvel Danmark som i udlandet.⁴ Desuden har jeg i værker om det danske landbrugs historie

kontrasteret dets agitation med eksisterende organisationers modsvarende virksomhed.⁵

I bogen om Landbrugsraadet 1919-33 drøftes sammenhængen mellem rådets indsats på dets forskellige aktivitetsområder og det omgivende miljø, nationalt som internationalt. Efter som Landbrugsraadet indtil Husmandsforeningernes optagelse i juni 1932 koncentrerede dets virksomhed omkring landbrugseksporten og dens voksende vanskeligheder i en krisetid, kom det i de første par år sjældent til direkte konfrontation med L.S., da bevægelsen kun perifert beskæftigede sig med denne side af landbrugets virksomhed.

Efter omdannelsen i juni 1932 blev rådet derimod en landbrugspolitisk platform for Landboforeningernes og Husmandsforeningernes tætte samarbejde med den socialdemokratiske landbrugsminister Kr. Bording som lydør lovskriver. Dermed måtte L.S. komme på kollisionskurs med Landbrugsraadet, ikke mindst fordi de to ledende skikkelser i rådet, Landboforeningernes H. Hauch og Husmandsforeningernes Jens Holdgaard, uden videre forpagtede væsentlige punkter af L.S.' program.

Denne opfattelse har jeg søgt at videreudvikle i bogen om landbrugshistorien 1914-88. Her gøres gældende, at L.S. spillede en vis rolle i kriserøret til og med den agrarpopulistiske

københavnerbegivenhed, Bondetoget til Amalienborg 29. juli 1935. Men da bevægelsens ønske om at tilbageholde den indtjente valuta effektivt blev krydset af regeringens lovudspil med forbud herimod, mistede den sin naturlige fremdrift og blev i stedet et forum for indre rivninger mellem frustrerede agrarpolitikere.

Bogen om landboforeningernes landbrugspolitiske virksomhed 1860-1983 føjer ikke meget nyt til L.S.' historie ud over en påvisning af, hvor højrøstet, ja grovkornet en opposition, en leder som H. Hauch mødte fra L.S.-sympatisører i De danske Landboforeningers bestyrelse. Det bliver på denne baggrund endnu mere forståeligt, hvorfor Hauch lod sig friste til at forlægge det landbrugspolitiske tyngdepunkt fra landboforeningerne til Landbrugsraadet.

Det begyndende kriserøre mandede ret hurtigt ud i nogle massive krav til regering og rigsdag om at skabe nogle bedre lovrammer for landbrugets økonomiske virksomhed. Det skete på den særlige baggrund, at den største landbrugsorganisation De danske Landboforeninger og de to borgerlige oppositionspartier Venstre og Konservative på det kraftigste havde bekæmpet så at sige alle de landbrugsorienterede lovudspil, som kom fra Stauning-Munch-regeringen fra og med dens tiltrædelse i 1929. I særlig grad havde man – med held må man sige – tordnet løs mod landbrugsmini-

ster Kr. Bordings i grunden ikke særlig vidtgående jordlovsudspil i samlingen 1929-30 og på ny i 1930-31.⁶

Da den samme grundholdning klart kan eftervises i forbindelse med behandlingen af andre principielle lovinitiativer fra Stauning-Munch-regeringens side, må det for en historiker give anledning til nogle overvejelser om den reelle baggrund for oppositionens totalt afvisende holdning på de fleste punkter. Selvfølgelig vil en opposition med næb og kløer bekæmpe den siddende regering, men det er påfaldende, hvor brat en kovending, især Venstre foretog i forhold til den tidligere politik på de forskellige sagsområder.

Venstre havde siden 1919 udvist en positiv holdning over for de forskellige jordlovsudspil uanset regeringens farve. Nu fremkom partiets ordførere på området, kraftigt sekunderet, ja nærmest overdøvet af partiets ledende skikkelser, med en afvisning, hvis motivering forekom de fleste i samtiden noget søgt i forhold til tidligere standpunkter. Modstanden gjaldt ikke alene den famøse ekspropriationsparagraf i jordlovsforslaget, men også holdningen til jordrentebraugets fortsatte udvikling. Det var statsfæste, forkyndte Madsen-Mygdal og P. P. Pinstrup som med én mund. Det samme måtte Hauch selvfølgelig sige i Landstinget, men uden den overbevisningens styrke, en Pinstrup kunne lægge for dagen.

Lige så påfaldende forekommer det, at L.S. ikke på noget tidspunkt advokerede for fortsat udstykning eller aktiv jordpolitik i det hele taget, selv om bevægelsen angiveligt også skulle tale husmandsbrugets sag. I L. S.' love stod der, at hvert amt skulle lade sig repræsentere i landsrepræsentantskabet "ved en mindre og større Brugger", og at den samme kombination skulle være formand respektive næstformand for samme.⁷ Selv om der ikke bruges udtrykket "husmand", mener Per Brogaard ud fra en analyse af det talmæssige forhold mellem registrerede L.S.-medlemmer og landbrugsbedrifter i et givet amt at kunne konstatere, at "der i visse amter har været særdeles mange husmænd med...".⁸ Selv om han må erkende, at L.S. aldrig interesserede sig for husmandssagen, vil han dog ikke gå så langt som til at sætte lighedstegn mellem L. S. og en landbrugspolitik til fordel for det større brug.⁹

På den anden side er Per Brogaard den første til at understrege Jørgen Sehesteds ledende stilling inden for L.S. Storbonden Knud Bach var nok af navn og ydre bevægelsens statuarisk fremtrædende formandsskikkelse, men det var folk som Sehested og andre repræsentanter for det store brug, der lige så stille trak i trådene, ja endog forstrakte privatpersonen Knud Bach med penge. Sehested var i tiden 1926-33 medlem af Majoratsforeningens bestyrelse, de syv første år som formand, og det var ham, som i årene

1932/33 - 1935/36 fik overført næsten 106.000 kr. til L. S.' kasse.¹⁰ Dermed var bevægelsen i virkeligheden bedre rustet end f. eks. De danske Landboforeninger til at virke for landbrugets påståede fælles sag. Hvordan den ellers skulle forstås.

Jørgen Sehested og hans agrarpolitiske virksomhed er et modsætningsfyldt og i mange henseender uskrevet kapitel i det danske landbrugs historie. Efter anden verdenskrig blev han dømt til 12 års fængsel for landsskadelig virksomhed under Besættelsen, og dermed forsvandt han fra offentlighedens – og historieskrivningens – søgelys, indtil Per Brogaard med sin undersøgelse af L.S.' virksomhed drog hans navn frem af glemselen.

En kendsgerning er det, at Jørgen Sehested var en begavet og dygtig godsejerpolitiker, der forstod at spille sine kort godt, selv om det i de fleste tilfælde måtte ske fra en 2. position. Som det er vist i bogen om Landbrugsraadet,¹¹ brugte Sehested i slutningen af 1920'erne flittigt sine tillidsposter i eksempelvis Dansk Skovforening, Dansk Skatteborgerforening og Tolvmandsforeningerne til at forfægte storlandbrugets økonomiske problemer i en husmandstid. Hans nærmeste samarbejdspartnere i denne kampagne var godsejer C. S. Scavenius, Klintholm på Møn, og ORS, dr. jur. Frantz Pio, Majoratsforeningens juridiske rådgiver. Deres aktiviteter var i 1927 medvirkende til, at regeringen Mad-

sen-Mygdal, hårdt presset af dets støt-teparti Det konservative Folkeparti, ved lov af 22. december 1927 fik lettet formueskatten med særlig adresse til såkaldt "passive" formuer, i første række landets største godsejere.

Der er heller ikke tvivl om, at det samtidige landmandsrøre eller den tidlige Randersbevægelse i 1927-28 med Knud Bach i spidsen¹² måtte komme kredsen omkring Sehested og Scavenius svært tilpas. Det rettede for en stund opmærksomheden mod det større brugs økonomiske problemer, hvor ellers socialpolitiske synspunkter havde domineret landbrugsdebatten. Og hvor storbruget som forpagter af de danske jordreserver nok kunne føle sig udset til at blive den ydende part.

Problemstillingen

De anførte betragtninger leder frem til den allerede antydede problemformulering, at den erhvervspolitiske udvikling inden for dansk landbrug i de første og mest alvorlige kriseår 1930-33 naturligt nok har sit udgangspunkt i de stærkt forringede landbrugskonjunkturer, men at den også lader sig anskue ud fra den synsvinkel, at krisen på en måde kom til at dække over det fortsatte livtag mellem landbrugets og byerhvervenes respektive særinteresser. Inden for landbruget med dets nedarvede bedriftsstruktur gjorde der sig også stærke meningsforskelle gældende,

især mellem det store og det mellemstore brug på den ene side og småbruget på den anden.

Der er ingen tvivl om, at ikke mindst storbrugets folk i 1920'ernes slutning følte sig stærkt opskræmt ved tanken om et socialdemokratisk-radikalt ministerium, der ikke alene kunne tænkes at etablere en ny tvangsmæssig omfordeling af jorden, men også gennemføre en hårdere beskatning af såvel formue som indtægt. Det stærke prisfald i netop disse år på korn og andre af storbrugets primærprodukter kunne yderligere forskyde offentlighedens interesse mod småbruget med dets produktion af forædlede produkter, hvorpå priserne et godt stykke ind i krisen viste en opadgående tendens.

Den politiske debat i 1920'erne havde desuden vist, at Socialdemokratiet og Det radikale Venstre var sindet at reformere og demokratisere den magtstruktur, der mange steder beherskede lokal- og regionalsamfundet i en blanding af en ældre tids lovgivning, af sociale normer fra en svunden tid og af gods- og gårdejerdominerede styringsmekanismer.

I denne situation kunne landbrugskrisen opfattes som en art bolværk mod erhvervspolitiske og politiske nyskabelser af denne karakter. Når småbruget også var stedt i en alvorlig krise, kunne man lettere afvise en strukturlovgivning til fordel for denne brugsform.

Men omvendt kan regeringssiden også have set nogle muligheder for at føre nogle reforminitiativer igennem til sejr. Hvis der blev stillet krav om en kriselovgivning til fordel for landbruget, kunne regeringen under henvisning til en ellers fastlåst situation med et reformfjendtligt landsting opstille den bestemte fordring, at krisehjælp af den art måtte modsvares af tilsvarende støttelovgivning til fordel for andre kriseramte grupper, ikke mindst de langvarigt arbejdsløse.

I denne situation kunne truslen fra L.S.' side og bevægelsen i det hele taget med dens højroastede agitationsformer tjene som en art forhandlingskorridor, som begge parter kunne bruge som dække til at opløde og omformulere nogle ellers cementerede positioner.

I snævrere forstand bliver problemstillingen følgelig, om L.S. påtog sig eller ligefrem blev pånødet en sådan formidlingsopgave i lighed med den, der blev Danmarks Agrarforening til del under det politiske forlig i 1894.¹³ Og blev L.S. anvendt af godsejerpolitikere som Jørgen Sehested som et brugeligt redskab til at fremme en landbrugspolitik, som ikke pr. definition indeholdt storbrugsfjendtlige elementer? Det vil også blive søgt klarlagt, om storbruget havde tætte kontakter til den anden side, først og fremmest godsejergruppen inden for Det konservative Folkeparti.

Dokumentationen herfor vil i overvejende grad blive hentet i referaterne i Rigsdagstidende og i Avis-Årbogens korte henvisninger til offentlige udspil fra L.S.' side. Fremstillingen prætenderer på ingen måde at være en fuldstændig gennemgang af hele det erhvervspolitiske kriseforløb og har desuden sin naturlige udklang i Kanslergadeforliget i 1933, der i virkeligheden betød dødstødet for L. S. som decideret kriserbevægelse.

Regeringens lovudspil efteråret 1929

Straks ved Rigsdagens åbning i oktober 1929 fremsatte den socialdemokratisk-radikale regering en række principielle lovforslag. Først og fremmest ville man gerne have ophævet de af Madsen-Mygdal-tidens love, som i særlig grad følte ensidigt rettet mod de lavere sociallag. Den 3. oktober foreslog finansminister C. V. Bramsnæs derfor at ophæve den allerede nævnte lov af 12. december 1927 om lettelser i formuebeskatningen, som i 1928-29 havde givet en så lille gruppe som 271 skatteydere en skattelettelse på 3 mio. kr. af ialt 7,7 mio., som i sin helhed var fordelt på godt 28.000 formueejere. Samme dag foreslog handelsminister C. N. Hauge at ophæve loven af 27. marts 1929 om værn for erhvervs- og arbejdsfriheden, den såkaldte "tugthuslov" eller som Hauge betegnede den, en klasselov med særlig adresse til landarbejderne.

Socialminister K. K. Steincke havde også et opgør at foretage med det, han og hans gruppe måtte opfatte som fortidens forsyndelser på det socialpolitiske område. Især havde man kig på den daværende indenrigsminister Oluf Krags arbejdsløshedslov af 1. juli 1927. Opgøret skulle dog helst foretages som en samlet reform af den danske sociallovgivning, noget som eksperten Steincke om nogen havde særlige forudsætninger for at få sat på papiret.

Første led i denne reform skulle være det lovforslag, Steincke fremsatte den selvsamme 3. oktober om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring. Udspillet blev den 12. december fulgt op af et forslag om overgang til folkeforsikring til afløsning af lovene om sygekassevæsen, aldersrente og invaliderente.

For det tilfælde, at arbejdsløshedsloven ikke blev gennemført i samlingen 1929-30, foreslog socialministeren 30. oktober en lov om midlertidig hjælp til arbejdsløse, hvorefter langvarigt arbejdsløse kunne få hjælp i en længere periode end normalt. Da forhandlingerne om socialreformen som frygtet gik i hårdknude, fremsatte han 5. marts 1930 et forslag til en ændring af nævnte lov af 1. juli 1927, hvorefter det skulle blive økonomisk muligt for de arbejdsløshedsforsikrede at være med til at oprette krisefonds i tilslutning til arbejdsløsheds-kasserne, et vigtigt led i Oluf Krags bestræbelser

på at supplere den offentlige hjælp med arbejdernes selvfinansierede forsikringspræmie. Striden stod i virkeligheden mellem to helt divergerende grundholdninger: Socialdemokratiets krav om ret til fuld offentlig forsørgelse og Venstre og Konservatives lige så stædige kamp for at bevare og helst udvide selvforsørgelses- eller forsikringsprincippet.

Landbrugsminister Kr. Bording havde foruden sit jordlovsforslag af 13. november 1929 også reformer i tanker omkring en forbedret kødkontrol i danske slagtevirksomheder (forslag 20. november) samt visse justeringer i reglerne for handel med smør og margarine m.v. Forslaget om forbedret kødkontrol, en genganger fra tidligere samlinger¹⁴, ville i givet fald gribe ind i det kommunale selvstyre, og det samme kunne med endnu større ret siges om Bramsnæs' forslag af 13. december om at opkræve en statslig grundstigningsskyld, hvis provenu især skulle komme kommunerne til gode, og indenrigsminister Bertel Dahlgaaards forslag af samme dato om øget adgang for kommuner til at erstatte ejendomsskyld med grundskyld.

En god uges tid tidligere havde Dahlggaard dog trådt endnu hårdere på de borgerlige kommunalpolitikeres ømme tær ved at genoptage Madsen-Mygdal-regeringens forslag om købstadskommunernes styrelse, men notabene i radikaliseret form. Der skulle oprettes stående udvalg med pligt til at

føre protokol over deres møder, skolekommissionerne skulle forynges og demokratiseres, og sognepræsten var ikke længere født medlem heraf o.s.v.

Erhvervslivet skulle også kigges i kortene, lød handelsminister C. N. Hauges motivering, da han 3. december 1929 genfremsatte et efterhånden velkendt forslag om "offentligt tilsyn med visse virksomheder samt om pris-aftaler m.v.", populært kaldet "trustloven". Dermed ville han med garanti genoplive en strid, der havde raset mellem Rigsdagens to fløje lige siden samlingen 1918-19.¹⁵

På baggrund af den således manifesterede reformvilje måtte resultatet af rigsdagsarbejdet 1929-30 forekomme regeringen meget pauvert. Ingen af de principielle udspil nåede længere end til udvalgsstadiet, idet Landstinget sikkert opfangede de forslag, som regeringsflertallet måtte have ført igennem Folketinget. I stedet måtte regeringen i realiteten se sig henvist til at afslutte det lovgivningsarbejde, som var indledt i Madsen-Mygdals tid: borgerlig straffelov, lov om aktieselskaber, om banker og om radiospredning for blot at nævne enkelte eksempler.

På jordlovgivningens område motive-rede såvel Venstre som Konservative deres afvisning med en påstand om, at forslaget stred mod Grundloven.¹⁶ Den private ejendomsret måtte ikke bringes i fare, og selvejet skulle nu

som før være det bærende princip i besiddelsesformen. De Konservatives ordfører, forpagter Johannes Ulrich, gik oven i købet endnu et skridt videre ved at stille spørgsmålstegn ved jordrentebruget og dermed 1919-reformens videreførelse i det hele taget. Som en fattig erstatning fik Bording den "gamle" statshusmandslov af 1899 (moderniseret 1924) med det deri indbyggede selvejerprincip videreført (lov af 15. april 1930).

Afvisningen af de kommunale reformudspil skete under henvisning til, at de dels forskubbede skattebyrden på landdistrikternes (landbrugets) bekostning, dels røkkede ved selve magtfundamentet for det borgerlige selvstyre. Det sidste blev dog ikke udtrykt helt så direkte, men meningen var tydelig nok. Desuden var det en uskik at lovgive om skolens og kir-kens forhold gennem en kommunal reform, hævdedes det.

Forsikringsprincippet og ikke kravet om offentlig forsørgelse skulle nu som før være det bærende princip i sociallovgivningen, hævdede oppositionen, da man afviste Steinckes socialreformatriske udspil. Venstre var nok villig til en vis forenkling, men den måtte ikke føre til øgede udgifter. For deres part konkretiserede De Konservative afvisningen ved at genfremsætte deres tidligere forslag om almindelig folkeforsikring, om supplerende understøttelse til invalide- og aldersrentenydere og om opkrævning af skatter

m.v. Den reformsindede socialminister måtte derfor lade sig nøje med let forbedrede vilkår for aldersrentenydere, langvarigt arbejdsløse og andre offentligt forsørgede.

En landbrugskrise på vej

Mens Rigsdagen kæmpede en hård kamp om de magt- og fordelingspolitiske principspørgsmål, var landbrugets konjunkturer for nedadgående, og denne gang gik det ikke alene ud over planteavlsbruget i form af lave kornpriser, men også husdyrlandbruget. Smørprisen faldt eksempelvis i begyndelsen af april til 2,32 øre pr. kg, en hidtidig bundrekord i mellemkrigstiden. En forrentningsprocent på seks eller mere, som man havde haft det i de sidste par år, måtte man på denne baggrund skyde en hvid pind efter.

Desuden var der voksende vanskeligheder for landbrugseksporten. Allerede i 1929 havde der været store problemer for kvægekseporten til Tyskland, men de blev yderligere forværret, da den tyske regering i løbet af 1930 via forskellige nødhjælpsforordninger så at sige eksporterede vanskelighederne tilbage til de omboende landbrugsproducenter.¹⁷ Selv om det lykkedes Danmark at finde nye markeder for kvæg og kød i henholdsvis Belgien og Holland, gav eksportvanskelighederne i sammenhæng med en ny Mund- og Klovsygeepidemi i sommeren 1930 anledning til megen debat i landmandskredse.

Endnu havde uroen ikke givet sig udslag i oprørsbevægelser af velkendt model inden for landbruget, selv om der ved et møde i Næstved den 16. februar var blevet nedsat et udvalg, der skulle prøve på at samle alle småbrugere omkring en række krav, først og fremmest en gældsnedskrivning i forhold til kroneopgangen fra midten af 1920'erne.

Den 13. november registrerede Avis-Årbogen imidlertid den første melding fra organisationernes side om en begyndende landbrugskrise, idet formanden for De fynske Landboforeninger, forstander Johs. Petersen-Dalum, i sin beretning på det årlige delegetmøde gav udtryk for, at landbruget var kommet på en hård prøve i forbindelse med krisen. Såvel flæskesom smørnoteringen viste hele tiden lavere tendens. Desuden havde M & K-sygen bredt sig til Sjælland med store afspærringer til følge. Det er på denne baggrund, man må se Randersbevægelsens genfødsel i en helt anden udgave end 3-4 år tidligere.

Jordlove og jordskatter ikke Madsen-Mygdals livret

I sin trontale ved Rigsdagens åbning den 3. oktober 1930 kom statsminister Thorvald Stauning nok ind på spørgsmålet om den økonomiske krise, men det skete i noget svævende vendinger. Med "stor Tilfredshed" konstaterede han indledningsvis, at krisen ikke i samme grad som andetsteds

havde ramt Danmark, hvorimod han ved slutningen af talen spæde, at vi også ville blive berørt heraf, og at han derfor påkaldte "den Samarbejdets Aand og Gerning, som kan mildne og lette Befolkningens Gang igennem Tidens Uro og Forviklinger..."¹⁸

Den parlamentariske krisetilstand mellem Rigsdagens to kamre blev dog ikke lettet i konsekvens heraf. Allerede den 9. oktober genfremsattes flere af de forliste lovforslag fra forrige samling, og inden den første måned var gået, stod hele lovbuketten på bordet. Steincke havde oven i købet fået samling på sin socialreform, idet han den 28. oktober kunne præsentere samtlige dens fire led: offentlig forsorg, folkeforsikring, arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring samt ulykkesforsikring. Dermed skulle man kunne kaste 55 gamle love i papirkurven. Reformen ville også komme til at koste flere penge, skønsmæssigt beregnet til godt 13 mio. kr.

Heller ikke denne gang ville De Konservative i Folketinget risikere at komme til at fremstå som et decideret nejsigerparti, så derfor skyndte partiet sig at fremsætte en række modforslag på såvel det socialpolitiske som det jordpolitiske område. Men denne gang var Venstre også klar til at yde regeringen modspil, idet partiets ordfører på jordlovgivningens område, amtsforvalter C. O. Pedersen, sammen med partiets ledende folketingspolitikere 6. novem-

ber 1930 fremsatte et lovforslag, man i den forudgående samling havde skitseret i forbindelse med udvalgsarbejdet. Heri søgte man at stille de to former: selvejebruget (1899-princippet) og jordrentebruget (1919-princippet) lige, så ansøgerne frit kunne vælge mellem de to former.

Indenrigsminister Bertel Dahlgaards reformudspil i denne samling omfattede ikke alene de to gengangere, den kommunale grundskyld og købstadskommunernes styrelse, men nu også en reform af landkommunernes styrelse (forslag af 12. december). I stedet for en næsten enevældig sognekonge skulle der nu hvert år vælges en sognerådsformand, en næstformand og en kasserer. Hvis kommunen havde mere end 2.000 indbyggere, skulle der udarbejdes en sognekommunal vedtægt, som amtsrådet skulle stadfæste. Amtsrådet kunne desuden ændre på forholdet mellem ejendoms- og personskatter.

Listen over reformforslag kunne gøres endnu længere, men det måtte på forhånd stå enhver klart, at et sådant anslag mod det sognepatriarkalske selvstyre måtte Venstre og Konservative afvise på forhånd. Det skulle heller ikke stemme oppositionen blidere, at undervisningsminister F. J. Borgbjerg den 4. november havde genfremsat Nina Bangs gamle forslag om en ændret styreform for folkeskolen, hvorefter forældrene fik en vis indflydelse på børnenes skolegang

gennem oprettelse af forældreråd. De eksisterende skolekommissioner måtte nu i svækket og omdøbt form som skolenævn regere side om side med disse forældreråd.

Regeringen havde spillet ud. Oppositionen svarede igen allerede under Folketingets finanslovsdebat 17.-30. oktober, idet man samstemmende pegede på de stærkt forringede vilkår for store dele af erhvervslivet. De Konservatives leder Christmas Møller påpegede herunder, at krisetilstanden havde bredt sig fra råvarer, især korn og foderstoffer, til færdigvarer som smør og bacon.¹⁹ I denne situation kunne man efter hans opfattelse udmærket ty til modforanstaltninger som øget told eller andre former for "aktiv handelspolitik", som partifællen Povl Drachmann havde sagt det et par dage i forvejen under forhandlingerne omkring ratifikationen af Genève-konventionen af 24. marts 1930 om en international handelskonvention, populært kaldet en "toldvåbenhvile".²⁰

De Radikales finanspolitiske ordfører, jordlovseksperter Niels Frederiksen, måtte afvise den ofte hørte påstand om, at hans parti var døv over for landbrugets problemer. Krisediagnosen skulle blot stilles rigtigt. Der var efter hans opfattelse ikke tale om en produktionskrise, som Venstre og Konservative ville hævde, men om en gældskrise.²¹ Den kraftige gældsstiftelse i krigsårenes gullaschtid og i de urolige efterkrigsår havde ret beset

gjort det umuligt for mange landmænd at forrente deres gæld, om blot konjunkturerne svækkedes en smule. Løsningen på erhvervets problemer så han i en blanding af ændrede besiddelsesformer eller med andre ord jordrentebrug, overgang til grundskyldsbeskatning og produktionsmæssig udholdenhed over for Danmarks konkurrenter på verdensmarkedet. I så fald ville de danske bønder og husmænd vinde i det lange løb.

Vi har en landbrugskrise, fastslog den konservative proprietær V. Fibiger. At følge Niels Frederiksens råd ville kun forværre krisen, mente han.²² Venstres A. C. Duborg, godsejer på Langeland, spåede, vistnok mest i kaffegrums, at landbrugets indtægter i 1930 ville falde med ikke mindre end 300 mio. kr. I denne situation måtte Venstre kræve ejendomsskatterne reduceret. De var steget med i alt 40 mio. kr. siden 1914, og følgelig havde lovgivningen indskudt en skatteprioritet på 800 mio. kr. i dansk landbrug. Niels Frederiksens diagnose var udtryk for kvaksalveri, hævdede han. Der var i ordets egentligste forstand tale om en produktionskrise. Som han udtrykte det ved en senere lejlighed, skulle staten derfor indrette sin udgiftspolitik efter de faktiske vilkår for erhvervslivet. Landbruget bad ikke om statsstøtte. De Konservatives tanker om at indføre en eksportpræmie på 10% ville koste henvend 1/4 mia. kr., og det måtte han dermed afvise.²³

De samme argumenter blev ført i marken, da Folketinget tre uger senere havde regeringens jordlovsforslag til første behandling.²⁴ Venstres ordfører C. O. Pedersen havde hørt, at den famøse ekspropriationsparagraf nærmest skulle være indsat for at regeringen skulle have noget at handle med over for Venstre. Men den ville man ikke give noget for. Ville regeringen derimod drøfte fri udstykning, var Venstre til at få i tale.

Så langt ville De Konservatives ordfører Johs. Ulrich imidlertid ikke følge Venstre. Det ville føre til udvidet fødevareproduktion, og dermed blot forværre krisen. Modsat regeringspartiernes opfattelse ville han hævde, at store brug var økonomisk mere forsvarlige end små. Hertil replicerede landbrugsminister Kr. Bording, at det åbenbart ikke alene var "Godsejerspartiet" (velsagtens den konservative Bent Holstein og hans fæller), der ensidigt støttede jordsælgerne, men også de to oppositionspartier.²⁵

I den følgende tid drøftede Folketinget først og fremmest Steinckes 4-sidede forslag til socialreform. Trods mange anerkendende ord til ministeren for det store og grundlæggende arbejde, der her var gjort, måtte såvel Venstres Oluf Krag som De Konservatives ordfører, ORS C. F. J. Sven, nu som før afvise forslagene. De indebar for store udgifter på det sociale område, de forskubbede tyngdepunktet fra det hidtidige "Almisseprincip" til

"Retsprincippet", præciserede Krag, og Sven sekunderede ham ved at efterlyse hjælp til selvhjælp-princippet, der nærmest glimrede ved sit fravær. Begge mente, at det nye organ, socialudvalget, ikke ville kunne magte det store administrationsarbejde, det ville blive pålagt i konsekvens af reformen. Krag sluttede sin flere timer lange tale, passende fordelt på to dage, med at tilsige sin vilje til forhandling, men da der åbenbart var en tæt forbindelse mellem den eventuelle ophævelse af formueskatteloven og dette lovkompleks, ville han først se resultaterne af denne forhandling.²⁶

Steincke havde dog ikke tålmodighed nok til at sidde og vente på de eventuelle resultater fra et langvarigt udvalgsarbejde, eller som han selv udtrykte det, "Socialreformens foreløbige Uigennemførlighed...". Derfor fremlagde han akkurat som i sidste samling 13. januar 1931 et forslag til lov om midlertidig hjælp til arbejdsløse, hvorefter understøttelsen kunne oppebæres i yderligere 70 dage. I så fald skulle der udbetales godt 5 mio. kr. til de hen ved 18.000 langvarigt arbejdsløse, der var tale om.²⁷

Da forslaget tre dage senere kom til 1. behandling, mindede Oluf Krag om den principielle drøftelse, Folketinget havde haft dagen i forvejen på basis af Retsforbundets forespørgsel af 9. januar 1931 til statsministeren om regeringens eventuelle modforholdsregler over for arbejdsløsheden og uforskyldt

hjemløshed.²⁸ Som Krag havde hørt det, havde Stauning ved den lejlighed efter bedste evne forsøgt at bagatellisere krisen. Det var først og fremmest en opfattelse, der gjorde sig gældende i landbrugskredse, havde han hævdet.

Heroverfor måtte Krag stille krav om en redegørelse for den indflydelse, "som Kapitalens og ikke mindst Arbejdets Krav til Produktionsudbyttet over paa Produktionsprisen..". Krag tænkte sig med andre ord, at renten og ikke mindst lønningerne skulle følge landbrugsprisernes nedtur. Atter tilbage i den socialpolitiske drøftelse erklærede Krag, at såfremt socialministeren på denne baggrund fortsat mest var optaget af "Understøttelsesmomentet..., en af de socialdemokratiske Grundpiller...", var forhandlingsvejen fortsat spærret.²⁹ Også Christmas Møller måtte afvise forslaget og efterlyste i stedet "virkelige Foranstaltninger af erhvervsmæssig Karakter for at mildne Arbejdsløsheden...".

Landstingscensuren på arbejde

Forhandlingerne omkring dette forslag måtte på denne baggrund nødvendigvis ende med, at regeringspartierne alene førte sagen gennem Folketinget 3. februar 1931, indrammet af en opsigtsvækkende aktion i byrådsalen i Nakskov dagen i forvejen, hvorunder arbejdsløse demonstranter havde truet byrådet til straks at bevilge den lokale hjælpekasse 20.000 kr. Ledsaget af disse urosignaler gik

forslaget videre til Landstinget, hvor det en god uges tid senere kom til 1. behandling.³⁰ Selv her i den ærværdige landstingssal kom det til voldsomme demonstrationer, hvorunder 6 personer blev anholdt. En række københavnske præster havde desuden opfordret til en underskriftsindsamling med det formål at få Landstinget til at vise større lydhørhed over for de sociale krav.

Venstre og Konservative i Landstinget tog da også meget forsigtigt på spørgsmålet. Venstres ordfører, fhv. trafik- og handelsminister Johs. Steensballe, mente dog, at man bedst bekæmpede arbejdsløsheden ved at tilvejebringe øget beskæftigelse. Venstre havde i Madsen-Mygdals tid peget på tilpasningspolitikken som det bedste middel til at støtte erhvervslivet. Også den konservative Charles Tvede ville tilsige sin vilje til forhandling, om blot regeringen ville komme partiet lidt i møde på dets tidligere forslag om aktiv beskæftigelsespolitik, d.v.s. told og importregulering. Den radikale Gunnar Fog-Petersen støttede nok regeringens forslag, men han kunne ikke lade være med at luften sine yndlingsideer om deflationspolitikens forarmende virkning på de store mæsers købekraft.

Stauning, der fungerede som socialminister i den sygemeldte Steinckes sted³¹, takkede, tydeligvis lidt overrasket, for den udviste forhandlingsvilje. Ville man blot reducere militærudgif-

terne, ophæve lettelserne i formuebeskatningen og desuden forøge befolkningens købekraft gennem socialreformen, ville man kunne nedsætte de kommunale skatter og derigennem reducere erhvervslivets omkostninger, betonedede han.

Alligevel vendte V- og K-flertallet i det nedsatte landstingsudvalg en måneds tid senere tilbage med et totalt omarbejdet lovforslag, hvorefter der nu var tale om en lov om krisekasser, Oluf Krags kongstanke. Nok skulle der ydes et tilskud fra Arbejdsløshedsfonden til disse kasser, men selvhjælpsprincippet var opretholdt. Det blev enstemmigt vedtaget med 39 stemmer, 30 medlemmer stemte ikke. Dagen derpå svarede folketingsflertallet igen ved at tilbageføre forslaget til den skikkelse, det havde vedtagelsen i tinget. Så gik turen ifølge forretningsordenen videre til et fællesudvalg mellem de to ting, men da det heller ikke kunne nå frem til enighed, bortfaldt forslaget 30. marts 1931.

Om end det skete med noget afvigende motiveringer, afviste de to oppositionspartier dermed fortsat at støtte regeringen i dens sociale og økonomiske politik. Konjunkturerne eller markedskræfterne skulle i stedet sætte dagsordenen herfor. Den sociale selvrisiko måtte heller ikke forsvinde i socialreformens papirbjerge. Desuden havde Landstinget kraftfuldt markeret sin selvstændige rolle over for Folketinget.

Den afvisende holdning over for regeringens udspil kom også til syne i spørgsmålet om jordlovsforslaget, selv om regeringspartierne under udvalgsbehandlingen i Folketinget fjernede de mest udfordrende paragraffer inkl. ekspropriationsretten. Nu var man endelig kommet af med fæsteforholdet, og så skulle det ikke genindføres, understregede Madsen-Mygdal. 1919-loven var en ren forsøgslov, og dermed var det ikke givet, at den skulle videreføres.³² Som De Konservatives Johs. Ulrich så det, var det i tider som disse ligefrem uforvarsomt at fortsætte med udstykningen. Regeringspartierne vedtog alligevel forslaget og sendte det i Landstinget.

Her blev det mødt med kølighed fra oppositionens side, om end Hauch tog mere forsigtigt på tingene end hans kolleger i Folketinget.³³ Det kom endnu tydeligere til udtryk, da Landstinget den 23. april skulle behandle Bordings alternative jordlovsforslag i form af en videreførelse af den eksisterende lovgivning. Motiveringen for dette udspil var sagens påståede forhaling i det nedsatte landstingsudvalg. Uden at gøre denne motivering til sin erindrede Hauch om, at Venstre i Folketinget havde forlangt de to brugsformer stillet lige. Landstinget var altid villig til forhandling, hævdede han.³⁴

Jordlovsforhandlingerne i samlingen 1930-31 var uhjælpelig gået i hårdknude, og resultatet blev, at der ikke længere eksisterede en lovgivning på

området. Den samme skæbne overgik de fleste af de reformforslag, regeringen havde (gen)fremSAT ved samlingens begyndelse. Stemningen på begge sider i salen var derfor ikke præget af forhandlingsvilje, da en gruppe folketingsmedlemmer fra Venstre med Madsen-Mygdal i spidsen den 17. marts fremlagde et forslag om udlån af Erhvervenes Lånefond til ejere af landbrugsejendomme til opnåelse af akkord.

Madsen-Mygdal motiverede forslaget med, at de restriktive bestemmelser i den eksisterende, madsen-mygdalske akkordlov af 31. marts 1928 ikke lod sig praktisere i en krisetid. I stedet måtte det offentlige gå ind med muligheder for lån på op til 6.000 kr. til akkordtruede landmænd. Det var ikke noget, der for alvor kunne hjælpe landbruget som erhverv, betonedede han i sin forelæggelsestale. Men når tusinder af landbohjem kæmpede for livet, måtte der gøres noget. I øvrigt skulle lånetilsagnet gives af et 3-mands låneudvalg i hvert amt, sammensat af en formand, udpeget af amtsrådet, og to repræsentanter for de lokale landboforeninger og husmandsforeninger.³⁵

Ved forslagets 1. behandling nogle dage senere understregede Madsen-Mygdal, at landbrugskrisen alene lod sig afhjælpe gennem en tilpasning af de offentlige udgifter og gennem en reduktion af produktionsomkostningerne. Sagt på en anden måde: danske lønmodtagere og socialunderstøttede

måtte gå tilsvarende ned i indtægt som de kriseramte landmænd.³⁶

Reaktionen fra såvel regeringspartierne som De Konservatives side var ikke udpræget imødekommende. Det var en let sag for Socialdemokratiets og De Radikales respektive ordførere at vise, hvorledes Madsen-Mygdal i forhold til sin egen lov fra 1928 havde foretaget et hamskifte. Især faldt det dem for brystet, at landbrugsliberalismens førstemand nu foreslog et statsligt engagement i landbrugets kreditforhold i en helt uoverskuelig størrelsesorden. Socialdemokratiets ordfører, statshusmand J. P. Olufson, formulerede en generel lov, der sagde, at når det var gode tider for landbruget, lød parolen: Hold fingrene væk fra fadet!, hvorimod man i nedgangstider hylede op om hjælp. Madsen-Mygdal kvitterede for denne og for andre udtalelser fra samme side med at understrege, at landmænd ikke arbejdede 8, men 12 timer om dagen. Ironisk nok fik de ingen løn for deres arbejde, sluttede han.

De Konservatives ordfører, proprietær A. C. D. Petersen, erindrede indledningsvis om, at hans parti den 12. december 1930 i Landstinget havde foreslået en omlægning af amtsskatterne, der ville give landbruget en skattelettelse på 6 mio. kr. Det havde man 20. januar 1931 fulgt op med tre forslag, denne gang fremlagt i Folketinget, om lettelser i den statslige beskatning og overvæltning af kommunale

udgifter til aldersrente på staten m.v. til i alt 15 mio. Det tog man meget køligt på fra de andre partiers side, Madsen-Mygdals Venstre ikke undtaget.

Efter 13 udvalgmøder kom det nedsatte folketingsudvalg tilbage med en række ændringsforslag, som Venstre kun delvis havde kunnet tiltræde. Madsen-Mygdal havde været tung at danse med, sukkede ordføreren, J. P. Olufson. Der var nu lagt et loft på 10 mio. kr. over udgifterne, og pengene skulle ikke bevilges af et amtsligt udvalg, men af et landbrugsministerielt sådant på 5 mand, hvoraf de to kom fra landbosiden. Amsrådene er jo noget af det mest reaktionære, vi har, forklarede Olufson. Forslagsstilleren var naturligvis ikke tilfreds med denne afgørelse, men bøjede sig til sidst. De Konservative ville hverken her eller i Landstinget give forslaget deres tilslutning, fordi det efter partiets opfattelse ville betyde et indgreb i kreditorernes velerhvervede rettigheder.³⁷

Et oprør på vej

Det langvarige opgør i samlingen 1930-31 mellem regering og opposition om de nødvendige indgreb over for den økonomiske krise havde kun på få punkter ført til konstruktive tiltag. Over for regeringens og da i første række Socialdemokratiets ønske om at yde de arbejdsløse hjælp stod oppositionens lige så stærkt markerede krav om at komme et kriseramnt landbrug til undsætning. Der var dog nu-

ancer i denne stillingtagen. Niels Frederiken fra Det radikale Venstre havde ikke totalt afvist muligheden for skattelettelser til fordel for landbruget, og Det konservative Folkeparti var mere sindet end Venstre på at komme det store brug til undsætning først.

Når der kan konstateres visse sprækker i sammenholdet på begge sider af den fuldt optrukne kamplinje, og når en Madsen-Mygdal var villig til at gå på kompromis med sin egen grundopfattelse, skyldes det nok den udvikling, der var sket inden for den landbrugsorganisatoriske verden. I en fælles udtalelse af 22. januar 1931 havde De danske Landboforeninger og De danske Husmandsforeninger krævet en reduktion af landbrugets omkostninger gennem en økonomisk tilpasning.³⁸ Dette krav harmonerede ikke særlig godt med regeringens hidtidige politik og kunne så tvivl om, hvorvidt Det radikale Venstre havde sit agrare bagland i orden.

Desuden var det en kendsgerning, at mange småbrugere, især statshusmænd, sluttede op omkring Randersbevægelsen, som i løbet af februar 1931 havde fået hele Randers amt organiseret, og som desuden var godt på vej med agitationen i Sønderjylland. Så tidligt som 6. februar havde initiativtagerne haft foretræde for nogle ministre. Den 17. marts holdt man et stort landmandsmøde i Odense med en velkendt agrarpolitiker, den tidligere folketingsmand for Det radi-

kale Venstre C. Moesgaard-Kjeldsen, som hovedtaler, en god måneds tid senere anmodede en delegation for de 10.000 L.S.-medlemmer i 60 kommuner i Randers, Århus og Viborg amter regering og Rigsdag om støtte, og ved generalforsamlingen i Randers Andelssvineslagteri i maj fik man en mand valgt ind i slagteriets bestyrelse.

Bevægelsens forvandling fra et regionalt baseret kriserøre til en landsomfattende "Landbrugernes Sammenlutning" skete dog først i løbet af sommeren 1931, hvorved stort set alle de jyske amter var dækket ind. Den 25. juni kom man med en større udtalelse, hvori man krævede reduktion af ejendomsskatterne til niveauet i 1914, moratorium for renter og afdrag på landbrugsejendomme samt en generel nedsættelse af rentefoden.³⁹ Derefter gik det slag i slag med agitationsmøder i større jyske byer. Tusindvis af landmænd tog da kravetøj på for ved selvsyn at kunne konstatere, om den ny bevægelse talte deres sag.

Der blev ved den slags protestmøder udtalt en stærkt fordømmende kritik af de eksisterende landbrugsorganisationer, fordi de efter L.S.-ledernes opfattelse intet gjorde for at hjælpe landbruget ud af krisen. Landboforeningernes og Husmandsforeningernes ledende mænd var efter samme opfattelse i lommen på de politiske partier, som for deres part brugte tiden på taktiske finurligheder og ikke på at

komme landbruget til undsætning. Omvendt kunne L.S.' ledere ikke med troværdigheden i behold påstå, at de var først på pletten med krav om landbrugsstøtte. Den honnør skulle, som vist ovenfor, rettelig ydes landbrugsfløjen i Det konservative Folkeparti, om end man dér var tilbøjelig til at identificere jordbrugserhvervet med storlandbruget. Så man rigtigt efter, ville man nok have kunnet skimte Jørgen Sehesteds silhuet bag en Johs. Ulrichs og en A. C. D. Petersens udadtil så imponante skikkelser. Ordlyden af deres indlæg taget i betragtning kunne han godt have ført det i pennen.

Selv om man naturligvis ikke ville indrømme det, må L.S.' omsiggribende og tæt mediedækkede kampanje have forurologet de "gamle" landbrugsorganisationer stærkt. Den 11.-13. juni var Landboforeningernes og Husmandsforeningernes respektive hovedbestyrelser samlet til et større krisemøde, og herfra udsendtes en udtalelse, hvori man krævede rentenedsættelse, udvidet akkordlovgivning, reduktion af tolden på landbrugets produktionsmidler og klækkelig nedsættelse af skatterne på fast ejendom. Dermed holdt enigheden op. Hvor Landboforeningerne talte om told- og skattelettelser i almindelighed, underforstået: dækket gennem besparelser og lignende, krævede Husmandsforeningerne både en forøget formueskat og en afgift på grundværdistigninger. Udtalelsen var dog så tilpas

uldent formuleret, at såvel Venstre som Konservative senere kunne hævde, at Husmandsforeningerne havde været medunderskriver på landbrugets krav om en lettelse i ejendomsbeskatningen. Som husmandslederen Jens Holdgaard udtrykte det under en senere jordlovsdebat i Folketinget: Skulle der i givet fald en fortolkning til, skulle Husmandsforeningerne nok selv præstere den!

Regeringspartierne var dog også i gang med at forberede en kriselovgivning. Begge partier havde nedsat 7-mandsudvalg til at forhandle herom, og linjen var allerede lagt gennem Staunings udtalelser ved et politisk stævne på Kastrupfortet den 28. juni. Her udtalte han, at regeringen nok ville hjælpe de kriseramte landmænd, men det samme gjaldt de langvarigt arbejdsløse. Midlerne hertil måtte fremskaffes gennem højere formueskatter, lavere militærudgifter og eventuelt gennem en generel krise-skat på alle formuende skatteydere.

Dermed var der lagt en madding ud til De Konservative, hvis interesser ellers ville komme kraftigt i klemme gennem et sådant udspil. Det måtte selv Venstres Madsen-Mygdal kunne se, men spørgsmålet var så, om man fra den side var rede til at give de fornødne indrømmelser til arbejdersiden.

Som det bl.a. er skildret i bogen om Landboforeningerne og Danmarkshi-

storien, blev Husmandsforeningerne i august-september lige så stille gelejdet tilbage til det regeringsvenlige bagland.⁴⁰ Desuden blev L.S. efter møder med regeringen mere eller mindre frivilligt indrulleret i rækken af landbrugssammenslutninger, der officielt støttede regeringens krisepolitiske udspil. Trods indre uenighed afviste Landboforeningerne derimod at forhandle om regeringens forslag og var derfor henvist til at slutte op omkring Madsen-Mygdals afvisende linje.

I modsætning til den forudgående samling mødte Venstre denne gang op med et konkret modspil mod regeringens kriseforslag, sådan som de var blevet præsenteret for Folketinget den 25. september 1931. Allerede den næste dag kunne Venstre fremlægge ikke færre end 15 lovforslag, der under en uskrevet, fælles overskrift "Tilpasning af de offentlige udgifter" skulle udgøre et reelt alternativ til regeringens "almissepolitik", som en P. P. Pinstrup udtrykte det. Det konservative Folkeparti mødte ved samme lejlighed kun op med 7 forslag, der opsummerede partiets stillingtagen til de foreliggende spørgsmål.

Allerede i sin trontale den 24. september havde Stauning gjort opmærksom på, at såvel Husmandsforeningerne som L.S. sluttede op omkring de kriseforslag, som den næste dag ville blive præsenteret for Rigsdagen. Men da krisen nok ville blive af længere varighed, ville regeringen

udtænke et værn mod de stærke pris-svingninger og mod den skadelige overkapitalisering i landbruget.

Regeringens udspil den næste dag ville give de gældstruede landmænd en skatte- og rentelettelse i form af statslån på 2% af den sum, hvormed gælden oversteg den samlede nettoformue. Regningen skulle betales af formueejerne gennem ophævelse af den tidligere omtalte skattelettelseslov af 22. december 1927, af landets statsskatteydere gennem et kvartals ekstraskat, i alt 20 mio. kr., og af militærbudgettet med 10 mio. kr. Samme dag genfremsatte Steincke sit velkendte forslag om midlertidig hjælp til arbejdsløse, om end i let modificeret form. Det ville løseligt beregnet koste godt 11 mio. kr., skønnedes det.

Derpå fulgte Venstres og Konservatives allerede nævnte forslag til en kombineret tilpasnings- og omfordelingspolitik. Landstingets Venstre syntes dog at have noget besvær med at fornemme takten i det madsenmygdalske fodslag, idet Hauch den 28. september forelagde et lovforslag, hvorefter den omstridte formueskattelev af 22. december 1927 blev modificeret kendeligt. For fremtiden ville man ikke kunne få nogen skattelettelse, hvis ens samlede indtægt udgjorde 4% eller derover af den skattepligtige formue.⁴¹

Dette og andre udspil fra Venstres side var dog ikke tilstrækkeligt til at

afværge et krisepolitisk forlig mellem regeringen og De Konservative.⁴² Dermed var Venstre henvist til en sideposition, der svækkede partiets holdning til regeringens øvrige kriserudspil efteråret 1931. Desuden havde suspensionen af kronens guldindløselighed (lov af 29. september) i kølvandet på Englands og de skandinaviske nabolande tilsvarende skridt gjort den erhvervspolitiske situation akkurat lige så flydende som kronekursen.

Ud over de velkendte lovinitiativer fra de enkelte fagministres side havde justitsminister Zahle og landbrugsminister Bording hver for sig fremlagt krisepolitiske forslag, om end af sekundær natur. Zahle foreslog 25. september loven af 14. april 1905 om tvangsakkord uden for konkurs ændret, så den også kunne bruges over for landbrugsejendomme. Desuden fremlagde han samme dag et lovforslag om udsættelse af tvangsauktioner, såfremt den fallittruede person søgte at opnå akkord eller anden ordning med sine kreditorer. Bortset fra et forslag af 14. oktober om indre kødkontrol, fulgt op 9. december af det velkendte forslag om forbedret mælkekontrol, omfattede Bordings sekundære lovinitiativer efteråret 1931 kun et forslag af 25. september om at lempe lidt på reglerne i den netop vedtagne akkordlov af 28. april og et forslag af 30. september om at reducere statens tilskud på knap 400.000 kr. til husdyrbruget med 49.000 kr.

Alt står uklart i denne tid, sukkede Niels Frederiksen ved finanslovens 1. behandling. Mest tænkte han på det, han opfattede som den "svage krone", hvis fortsatte værdiforringelse gjorde det dyrere for danske husdyrbrugere at købe korn og foderstoffer til den hjemlige landbrugsindustri.

L.S. tænkte åbenbart i lidt andre baner, idet man med Moesgaard-Kjeldsen som ophavsmand til ideen begyndte at se de muligheder, der lå i at sælge den indtjente eksportindtægt så dyrt som muligt. Politikerne var på deres side begyndt at tale åbent om krisebevægelsen og dens udspil. Især opirrede det den socialdemokratiske finanslovsordfører Hans Nielsen, at Knud Bach ikke alene havde krævet større nedskæringer end Madsen-Mygdal, men også havde truet med magtanvendelse, hvis man ikke fik sin vilje. De arbejdsløse havde det da lige så hårdt som landmændene, mente Hans Nielsen.⁴³ I en polemik med Jens Holdgaard ytrede Venstres Oluf Krag, at når regeringen byggede på Husmandsforeningernes tilslutning, rejste man huset på sand. Her fintede han til det faktum, at mange husmænd sluttede op om Randersbevægelsen. Noget pikeret svarede Holdgaard, at Krag selv havde fået ørene i maskinen ved et 1.200 mands L.S.-møde i Holstebro. Desuden havde L.S. givet tilslutning til regeringens kriseudspil, om end man fra den side nok ønskede mere. De var som bekendt ikke beskedne i deres krav.⁴⁴

Moesgaard-Kjeldsen indledte omkring 1. november 1931 sin og L.S.'s kampagne for at få eksportvalutaen tilbageholdt i England, indtil en utilfredsstillet efterspørgsel tvang kursen på sterling i vejret.⁴⁵ Små 14 dage senere gik han og Knud Bach til andelsslagteriernes bestyrelse for at få slagterierne med på ideen. Endemålet skulle være en sterlingkurs på 22-23 kr. Det forpurrede regeringen behændigt, idet handelsminister Hauge den 18. november fremlagde et forslag til videreførelse af valuta-loven af 29. september, men med den vigtige tilføjelse, at man dels kunne pålægge eksportørerne at hjemtage indtjent valuta, dels kunne hindre hjemlige kursspekulationer i danske værdipapirer.⁴⁶

Venstres Madsen-Mygdal sagde en anelse tøvende ja hertil, idet han betegnede, at den danske krone, som de aktuelle kurslister viste det, sammen med den norske og svenske krone gerne skulle holde sig "i Paritet med England". Også Christmas Møller var med på ideen, men erindrede om De Konservatives stærke ønsker om en tilkøbet importregulering.

I en vis forstand blev den konservative leder bøn hørt, idet finansministeren ved lov af 27. november fik tilslutning til at bremse op over for importen af franske luksusvarer som cognac og silketøj. Det var et stykke aktiv handelspolitik over for en fransk toldforhøjelse 15. november.⁴⁷

Landbrugets organisationer måtte naturligtvis affinde sig med tingenes tilstand, selv om såvel Landbrugsraadets præsidium som andelsslagterierne gjorde gældende, at den officielle sterlingkurs var "kunstigt" ansat. I det frie marked ville man givet få mere for sin valuta, hævdedes det. Da ændringerne til akkordloven den 22. november havde fået lovs kraft, følte det dog for en stund, som om krisespøgelset ikke gik igen så ofte, hvad enten scenen var landbrugets gamle organisationer bag de tykke mure eller L.S. på Herrens mark. Desuden fik Stauning den 10. december nedsat et 35-mands erhvervsudvalg, hvis opgave det skulle være løbende at drøfte tidens økonomiske problemer. Selv havde statsministeren den tro, at det økonomiske system i Sovjet-Rusland i en tillempet udgave havde fremtiden for sig, sagde han ved Journalistforbundets stiftelsesfest den 13. december. Det tog mange ham meget ilde op.

Krisepolitikken ved en korsvej

Efter nytår 1932 begyndte imidlertid nye sorte skyer at trække op i horisonten. L.S. talte nu om et moratorium for renter og afdrag. Det hjælper slet ikke på rentabiliteten, ja det er måske ikke foreneligt med Grundloven, og det vil med garanti undergrave hele vort kreditsystem, lød Madsen-Mygdals vurdering ved et møde i Bredebro den 5. januar 1932. Knud Bach og hans bagmænd lod sig imidlertid ikke bremse af den slags argumenter

og tog i de samme dage hul på en stort anlagt agitationskampagne på Sjælland.

L.S. rådede nu over de fornødne midler hertil, idet man i løbet af efteråret 1931 havde knyttet en fast forbindelse til Majoratsforeningen ved dens formand Jørgen Sehested.⁴⁸ Det havde beroliget Sehesteds kolleger, at det var "de besiddende Landmænd, der bærer Bevægelsen...", skrev han til Moesgaard-Kjeldsen. Da Knud Bach 1. december sendte sin nye mæcen et forslag til en dagsorden for et kommende møde i forretningsudvalget, fik Sehested for en sikkerheds skyld indføjet det punkt, at ejendomsskatterne gerne skulle nedbringes til niveauet i 1914. L.S. var helt klart ved at forvandle sig fra en agrarpolitisk rumlekasse af velkendt type til en farlig konkurrent på det landbrugsorganisatoriske område.

Regeringen følte åbenbart presset mod sig vokse, eftersom man 7. januar 1932 lod justitsminister Zahle fremsætte et forslag til lov om betalingshenstand for ejere af landbrugsejendomme og fiskerfartøjer.⁴⁹ Han motiverede det med det kraftige fald i flæskepriserne, man havde set i den senere tid. Desuden havde Husmandsforeningerne mere end én gang krævet moratorium, og Stauning havde nylig luftet den samme idé. Derfor var det på tide at berolige de opskræmte sind ved at gøre det muligt for økonomisk tomhændede,

men dog solvente landmænd og fiskere at få gældsbetalingen udskudt et stykke tid.

Dette forslag diskuterede Folketinget et par dage.⁵⁰ Socialdemokraten, red. Gerhard Nielsen, konstaterede med en vis malice, at man nu opfattede statens rolle over for erhvervslivet helt anderledes end for kun et par år siden. Dogmet om kræfternes frie spil havde måttet give plads for ønsket om statslig støtte til nødstedte industrier. Det var Grundtvig og ikke nogen nulevende person, der først havde sagt noget sådant, replicerede Madsen-Mygdal. Havde man i tide lyttet til Venstres råd og sænket de offentlige udgifter og dermed skatterne, var man aldrig kommet i denne situation, hævdede han.

Christmas Møller var af samme opfattelse. Med dette forslag angreb man for første gang realkreditte i dens grundvold, advarede han, og hans partifælle, proprietær Viggo Hansen, kaldte rent ud forslaget for dilettanteri. Regeringen kendte jo det røre, der gærede i landbruget. "Giv nu Kort, mine Herrer, der er ingen Tid at spille", sluttede han patetisk. Knud Bach kunne ikke have sagt det bedre.

Et par dage senere var oppositionen klar med en række forslag om lettelse i beskatningen af faste ejendomme. De blev denne gang forelagt i Landstinget i form af en samredigering af de to partiers tidligere forslag.⁵¹ Må-

let var kort fortalt at nedsætte ejendomsskatterne til niveauet før verdenskrigen. Alene de sognekommunale ejendomsskatter skulle permanent lattes med 26 mio. kr., hvoraf de 19 var landbrugets andel. Der skulle i den anledning ske besparelser på statsbudgettet. Herudover skulle skatterne lægges over på de besiddelsesløse skatteydere.

Trods Hauchs forsikring om, at man selvfølgelig kunne forhandle om enkeltheder, afviste regeringssiden indigneret forslagene. Såvel finansminister Bramsnæs som indenrigsminister Bertel Dahlgaard understregede skarpt, at forslagene var udtryk for en social omfordeling af værste skuffe. Henvendt direkte til Hauch erklærede Dahlgaard, at det var sørgeligt, at det var kapitalens første, man ville sikre.

Stemningen mellem de to blev yderligere afsvalet, da forslaget kom til 2. behandling. Her belærte Hauch indenrigsministeren om, at hans tone slet ikke passede sig i landstingssalen. Da Dahlgaard desuagtet spurgte Hauch som dagens "Overordfører", om han måske også ville spare på militæret, svarede denne igen med et lige så direkte modspørgsmål: "Er det Udgifterne, der skal ned, eller er det Kronen?" Da formanden forbød Dahlgaard at kalde den slags udtalelser for "Uartigheder", betegnede han dem som "i hvert Fald landsskadelige", og Bramsnæs kom, nok noget uvilligt,

sin regeringskollega til hjælp ved at sige, at visse kredse ønskede kronen devalueret, men det var næppe nogen "landsgavnlig Handling..."⁵²

Når Hauch på dette tidspunkt kunne tillade sig at sige på christiansborgsk, hvad man åbent talte om i offentligheden, må det ses på baggrund af et forudgående nybrud i kriseopfattelsen. En henvend 300% tysk smørtoldsforhøjelse 19. januar havde med Madsen-Mygdal som initiativtager 11 dage senere ført til en yderligere stramning af valutaloven, hvorefter der gennem oprettelse af en valuta-central skulle ske en reguleret fordeling af den rådige valuta.⁵³ Desuden var der allerede den 24. januar forlydender fremme om, at England påtænkte at svigte frihandelslinjen på landbrugsområdet ved ikke alene at give imperielandene en fortrinnsstilling på det engelske marked, men også ved at lægge told på visse landbrugsvarer. Det var en kendsgerning 1. marts i form af en 10% værditold på smør og æg m.v.

Selv om Hauch i sin rolle som Axelborg-leder hårdnakket fastholdt, at tiden (endnu) ikke var inde til at røre ved det dansk-engelske samhandelsforhold,⁵⁴ var han dog som Christiansborg-politiker godt på vej til en revurdering af de grundlæggende principper bag den danske handels- og krisepolitik. Det samme var regeringen, fordi man 10. februar lod handelsminister Hauge fremsætte forslag om en

midlertidig sukkerordning⁵⁵, i realiteten en monopolisering af dansk sukkerproduktion. Kun Bramsnæs og Madsen-Mygdal fastholdt, hver på sin måde, de liberale principper, førstnævnte ved kraftigt at advare mod en kronenedskæring og kræve balance på statsbudgettet, sidstnævnte ved lige så kraftigt at advare mod at røre ved kronen. I stedet skulle de offentlige udgifter tilpasses landbrugsindtjeningen.

Venstres leder talte dog ikke helt på landstingsvenstres vegne. Bording havde i samlingen 1931-32 genfremsat sit efterhånden noget barberede jordlovsforslag i Landstinget. Da forslaget den 24. februar kom til 2. behandling i tinget, udtalte Hauch som ordfører for det nedsatte udvalg, at man beklageligvis ikke havde kunnet nå til overenskomst med regeringen.⁵⁶

Desuden var han noget irriteret over, at en utålmodig Bording en uge i forvejen havde stillet forslag i Folketinget om at videreføre de eksisterende husmandslove. I stedet burde ministeren have røgtet den nok så vigtige opgave at mægle mellem de to ting på Rigsdagen, kom det bebrejdende fra Hauch. Det sidste blev dog sagt med usædvanlig velvilje i stemmen, konstaterede socialdemokraten Jensen (Aale). Som oftest var han på nakken af Hauch, fordi landstingskollegaen angiveligt ikke hørte efter, hvad de andre sagde, eller måske ligefrem morede sig kongeligt, når andre var på talerstolen.

Nu blev resultatet, at Landstinget i stedet vedtog at videreføre den gamle husmandslov. Derefter gik turen videre til det folketingsudvalg, der behandlede Bordings modgående udspil, blev af Folketinget genomdannet til Bordings version, gik tilbage til Landstinget og lå derved på ny på Hauchs bord. Der fik det indtil videre lov at ligge.

Landstingsmand Hauch som ledende krisepolitiker

Den travle organisationsleder og landstingspolitiker H. Hauch havde som allerede antydnet meget at tage sig til i disse forårsmåneder. Bording havde den 4. marts, sekunderet af finansminister Bramsnæs, fremsat et nyt kriselovsforlag, der i modificeret, d.v.s. husmandsvenlig form, skulle videreføre hjælpen efter loven af 10. oktober 1931. Forslaget sluttede sig tæt til Steinckes forslag af 4. februar om videreførelse af krisehjælpen til de arbejdsløse, et initiativ, der fik Oluf Krag til at karakterisere socialministeren som en mindre klog person.⁵⁷

Bordings forslag og Bramsnæs' tilsvarende regning på 35 mio. kr. herfor, de 10 mio. at dække ind via direkte skatter og resten gennem indirekte, blev skarpt afvist af oppositionen.⁵⁸ Madsen-Mygdal ville i stedet reducere ejendomsskatterne med 45 mio. Landbrugets krav gik ikke videre end til "skattemæssig Retfærdighed, skattemæssig Ligestilling med andre Erhverv...", erklærede han. Heller ikke

regeringens støtteparti fra oktober 1931, De Konservative, ville være med til den slags ekstraskatter, præciserede Christmas Møller. Men han ville dog godt vide, hvad Madsen-Mygdal i grunden mente med den megen snak om "Tilpasning".

Regeringen måtte omkring 20. marts erkende, at man ingen vegne kom med sine kriseforslag eller sin jordlovgivning. Da Stauning derfor kunne forudse, at der også i Landstinget ville være flertal imod forslagene, gik han 23. marts, midt under Folketingets 2. behandling af kriseloven, på talerstolen for at anmode tingets formand om at stoppe behandlingen. Det nedsatte folketingsudvalg måtte på ny trække i arbejdstøjet, erklærede han.⁵⁹

Hauch var i mellemtiden ved at få samling på tropperne. Så tidligt som 28. januar havde han bekendtgjort for sine kolleger i Landbrugsraadet, at husmændene antagelig var på vej ind i rådet mod, at Landhusholdningsselskabets to repræsentanter deri blev vist vintervejen.⁶⁰ I konsekvens af disse drøftelser fik Holdgaard den 11. marts Husmandsforeningernes landsstævne til at acceptere denne idé, og 17. juni var den landbrugsorganisatoriske fællesfront en kendsgerning. Men den skulle ikke omfatte andre og slet ikke L.S. Derfor borgede udraderingen af paragraf 3 i Landbrugsraadets formålsparagraf, der ellers skulle gøre det muligt at optage andre medlemmer heri.

L.S. var imidlertid ved at skabe sig en anden platform for sin "organisatoriske" medindflydelse. I marts-april fik man overalt i landet placeret tilhængere på bestyrelsesposter i andelslagterierne og til en vis grad også i andelsmejerierne. Denne radikalisering af slagteriernes ledelse var medvirkende til, at man i slutningen af april lod forhandlingerne om en ny overenskomst på slagteriområdet resultere i en 2 uger lang lockout.

Desuden var det nok så militante L.S. i Nordslesvig gået til aktion imod tvangsauktioner og andre fogedforretninger. Der måtte således tilkommanderes en forstærkning på 52 københavnske betjente for at nedkæmpe et veritabelt oprør i Stenderup tæt ved Dybbøl skanser den 4. april 1932. Knud Bach holdt sig heller ikke tilbage, idet han i forbindelse med slagterilockouten erklærede, at man ville bruge magtmidler for at udligne forskellen mellem landbrugets og byerhvervenes respektive "pristal". Måske var det dog blot en agrarpolitisk omskrivning af det krav om rentabilitet, godsejer Ths. Junker nogle dage senere fremsatte. Desuden havde bevægelsen i en udtalelse af 9. marts forlangt oprettet et værn om hjemmemarkedet som led i en omlægning af handelspolitikken.

I den debat, der i disse måneder førtes om valutacentral-ordningens videreførelse, krævede L.S. naturligvis valutaen frigivet og fik heri bl.a. følge-

skab af slagteriernes bestyrelse. Regeringen var naturligvis helt på det rene med, at en alt for rigoristisk politik på dette område forærede L.S. og andre et taknemligt agitationsgrundlag. Da forhandlingerne i Folketingets kriselovsudvalg genoptoges, krævede Venstres repræsentanter heri 13. maj en betydelig sænkning af kronkursen. Det ledte frem til en tilnærmelse mellem de to oppositionspartier, og den krisepolitiske stemning blev også lettet ved, at den radikale Niels Frederiksen nogle få dage senere ved et foredrag i radioen også gik ind for en nedskrivning af kronen i form af en såkaldt "shillingkrone", vel at mærke når England ved den planlagte Ottawa-konference i juli-august forhåbentlig havde meldt ud om sit syn på handelspolitikken.

Den 18. maj havde handelsminister Hauge for tredje gang ønsket valuta-loven forlænget i uændret skikkelse, denne gang frem til udgangen af oktober. Nej, svarede Madsen-Mygdal og Christmas Møller i kor, om end i time-lange udredninger. Men hvor Venstres leder ville fjerne den omstridte afleveringspligt for derigennem at få en anden – og lavere – kroneværdi frem, ville hans konservative med- og modspiller "søge at holde vor Valuta paa et højt og hæderligt Stade...", dog helst uden for sterlingområdet. Midler hertil skulle nok være friere valutahandel, men støttet af en aktiv krisepolitik over for landbruget, først og fremmest gennem told og lignende.⁶¹

Det stredes man frem og tilbage om nogle dage, indtil man den 25. maj omsider nåede frem til et 4-kantet forlig herom, hvis indhold næste dag blev åbenbaret for Folketinget.⁶² Regeringens forslag var da blevet modificeret derhen, at afleveringspligten snarest skulle bortfalde og senest 31. august (evt. 15. oktober). Desuden var oppositionens ønsker blevet søgt imødekommet gennem en slags "løfteparagrafer": Kroneværdien skulle ansættes "under fornødent Hensyn til indre og ydre økonomiske Tilstande...", og der skulle inden 1. august forhandles om, hvilke "Foranstaltninger af importregulerende Art med handelspolitiske og beskæftigelsesmæssige Formaal, der i den Anledning vil være at foretage...", som det udtryktes. I Landstinget fik Hauch for en sikkerheds skyld bekræftet, at der var realiteter bag ordene.⁶³

Regeringen havde imidlertid på sin side ikke følt disse formuleringer som andet end hensigtserklæringer. I hvert fald nægtede såvel Stauning som Hauge i de nærmest følgende dage energisk at røre ved kroneværdien. Det ville være dårskab at melde sig ud af sterlingklubben, udtalte sidstnævnte. Det er et tillidsbrud, udtalte Madsen-Mygdal og Christmas Møller, og Krag påpegede, at det var en stiltiende forudsætning for forliget, at kronen skulle nedskrives til skandinavisk niveau.

Måske var regeringens ledende mænd også under indflydelse af, at den engel-

ske handelsminister, major John D. Colville, i maj-juni 1932 gentagne gange beskæftigede sig med det prekære spørgsmål om den dansk-engelske samhandel. Man kan omvendt heller ikke se bort fra, at Danmark ved at opretholde en reguleret valuta- og handelspolitik lagde et vist pres på England forud for Ottawa-forhandlingerne. Blev Danmarks eksportinteresser ved den lejlighed gået for nær, kunne man evt. begrænse importen fra England tilsvarende. Det indre pres på oppositionen søgte regeringen også at fastholde ved forslag af 3. juni om et midlertidigt statstilskud til kommunerne på 2/3 af den udbetalte hjælp til arbejdsløse og om oprettelse af "Byggefonden af 1932", hvis formål skulle være at yde kortfristede byggelån til opførelse af beboelsesejendomme.

Men foreløbig skændtes regeringen og folketingsoppositionen, så det bragede. Imens arbejdede Landstingets udvalg om henstandsloven i det stille på at samle de tråde sammen, der gik fra Landstinget til Landbokommisionen af 1931 og derfra videre til Folketinget. Man var ikke kommet til vejs ende dermed, sagde ordføreren H. Hauch ved forslaget 2. behandling 8. juni, men man var nået et stykke, lød det beroligende.⁶⁴

Disse forhandlinger ledte, som det vil vides, frem til "Juni-forliget", hvor Zahles henstandslov, Steinckes tre sociallove om henholdsvis arbejdsansvining og arbejdsløshedsforsikring,

midlertidigt statstilskud til kommunernes hjælp til arbejdsløse og forlænget hjælp til arbejdsløse blev vedtaget sammen med Bordings kriselov, nu udvidet til også at omfatte et statstilskud på 9 mio. til vanskeligt stillede kommuner.⁶⁵ Både Oluf Krag og Christmas Møller pointerede de indrømmelser, deres respektive partier havde fået gennem forliget, selv om førstnævnte fuldt ud var klar over, at der over en bred front ville komme kritik til orde.⁶⁶ L.S.'s kampagne havde i forening med en Madsen-Mygdals enstrengede tale om besparelser på statsbudgettet ganske givet skruet landmandsforventningerne højere op, end der var politisk dækning for.

Bemærkelsesværdigt nok kom den kraftigste reaktion mod forliget ikke fra L.S.'s side, men fra Dansk Skatteborgerforening, en af Jørgen Sehesteds sikre bastioner. Herfra udgik der 30. juni en manende appel til landets skatteydere om at indlede en formelig klapjagt på de rigsdagsmænd, der stemte for forliget og dermed for den ekstraregning på 49 mio. kr., man snart ville blive præsenteret for.

Regeringen og dens tilhængere kunne på deres side nok se med en vis tilfredshed på de opnåede resultater i samlingen 1931-32. Til den allerede omtalte lovhøst kunne føjes love om såvel mælkekontrol som kødkontrol, om end de begge havde fået kompromisets noget udvandede form. Mest afgørende var det dog, at der nu var

taget på hul på Socialreformen. Det var dog ikke til at overse, at de fleste reformforslag af årgang 1929 eller senere stadig lå begravet i diverse udvalg. Og jordlovsforslagene lå ikke engang øverst i bunken. Det måtte have beroliget en Jørgen Sehested.

Ottawa-konferencens lange slagskygge

Det var som om alle med indsigt i tingene holdt vejret i spænding sommeren 1932. Den 21. juli åbnede imperiekonferencen i Ottawa, og allerede fire dage senere kunne de danske aviser viderebringe rygter om, at Danmark skulle betale prisen for imperielandenes øgede samhandel gennem restriktioner på eksporten af smør og bacon til Storbritannien. Man kunne heller ikke finde nogen trøst i den udsendte erklæring efter konferencens afslutning 19. august. Det var kun et spørgsmål om tid, hvornår baconimporten fra Danmark og andre ikke-britiske lande blev kontingenteret.

L.S. kommenterede indirekte disse meddelelser ved allerede den 20. august at kræve lavere statsudgifter, importstop på brødkorn og forædlede landbrugsprodukter, ophævelse af alle valutarestriktioner og endelig en kronkurs, der stod i rimeligt forhold til landbrugets produktionsvilkår. Også De sjællandske Husmandsforeninger ville 22. juli have mere for sterling, men kunne dog nøjes med et kronefald til shillingkronens niveau.

De Konservative var øjensynligt sat under stærkt pres, ikke mindst fra det store landbrugs side. I hvert fald forlod Christmas Møller 4. august forhandlingsbordet i det nedsatte valutaudvalg og stillede en række krav om aktiv landbrugshjælp i stil med dem, L.S. havde fremført. Det fik såvel skibsreder A. P. Møller som Stauning til at angribe partiet for dets spekulation i en kronenedskæring. Villigt bistået af en partitro mand i Statsradiofonien fik Bramsnæs 24. august adgang til mikrofonen for at tordne løs mod kronespekulanterne, idet han samtidig kunne slippe nyheden ud om afleveringspligtens ophævelse.

Valget stod for døren, kunne man for nemme. Ikke til Folketinget, men midtvejsvalget til Landstinget. Selv om L.S. som landsomfattende bevægelse ikke havde ambitioner om at stille op som politisk parti, besluttede lokalorganisationerne i det nordjyske ikke desto mindre at opstille valglisten til valget af valgmænd den 6. september. Disse lister fik 7.405 stemmer og dermed 23 valgmænd, og ved listeforbund med såvel Venstre som Konservative fik L.S. en uge senere indvalgt to sympatisører i Landstinget: den konservative proprietær J. R. Poulsen, Risagergård ved Brønderslev, og venstremanden, gårdejer N. C. Nielsen-Man, Arentsminde i Thy.⁶⁷

Imens udfoldedes der mange bestræbelser på at sikre et godt forhold

til et England med kurs mod Ottawa. Da prinsen af Wales 22. september kom på offentligt og privat besøg, blev hans fly det sidste stykke vej eskorteret af 23 danske militærfly. Hans kgl. interesse for jagt havde forinden fået Landbrugsministeriet til at forskubbe jagtsæsonen fem dage, så han kunne nå at komme med på jagt på Wedellsborg på Fyn. Han kvitterede med at være en af talerne ved åbningen af den britiske udstilling i København 24. september og ved samme aften at overvære en festforestilling på Det kgl. Teater, hvor ingen ringere end den danske verdenstenor Lauritz Melchior gav prøver på sin kunst.

Den 4. oktober åbnede Rigsdagen. Stauning sagde bl.a. i sin trontale, at han skimtede et svagt lys forude i krisemørket. Der ville næppe blive tale om at yde mere krisehjælp til landbruget, men derimod støtte til afsættningen. I det hele taget skulle man se fordomsfrit på de problemer, et "overkapitaliseret Landbrug..." stod over for, mente han. Bramsnæs forelagde næste dag sit finanslovsforslag og advarede herunder mod de "landsskadelige Planer...", L. S. havde udklækket for at slå kroneværdien ned. Den slags ville givet ikke blive tålt i noget andet land, pointerede han med barsk stemme.⁶⁸

Da de principielle lovudspil kom på bordet i form af de manglende dele til Steinckes socialreform, Bramsnæs' told- og skatteforslag for at få statsfi-

nanserne styrket og handelsminister Hauges forslag om en strammet valutaordning, tog oppositionens ordfører i begyndelsen ret forsigtigt på forslagene. Venstres toldspecialist O. Himmelstrup mente nok, at hans parti ville afvise forslaget om øget toldbeskatning, men var dog parat til forhandling herom. Hans folketingskollega C. O. Pedersen havde hørt sige om Steinckes socialreform, at det var dens sidste samling. I så fald skulle man tage varligt herpå, fordi det trods alt var en udgift på 1/4 mia. kr., det drejede sig om.⁶⁹

Alligevel endte forhandlingerne om Hauges valutaloV 27. oktober resultatløst. Efter Christmas Møllers opfattelse var der i realiteten tale om "et faktisk Diktatur", når handelsministeren efter forslaget ved hjælp af et særligt importkontor skulle styre importen i takt med bevægelserne på handels- og betalingsbalancen.⁷⁰

De sidste dage i oktober var de sidste rester af sommerens forhandlingsvilje helt brugt op. Under Folketingets 1. behandling af regeringens forslag om en udvidet akkordordning mente De Konservatives A. C. D. Petersen at kunne konstatere, at kriselovgivningen indtil nu havde været ganske virkningsløs, og Venstres Johs. Kyed hævdede lige så bestemt, at det foreliggende forslag ingenlunde kunne genskabe landbrugets rentabilitet. Landbokommissionen, han selv var medlem af, behandlede heller ikke

dette problem, understregede han. Socialdemokratiets ordfører J. P. Olufson rettede den følgende dag skytset mod L.S. med særligt sigte mod "Lappoføreren Knud Bach", der på landbrugets vegne frækt forlangte at få rådighed over den ene af de tre mio. kr. landbrugseksporten hver dag hjemførte. En halv time senere opløste Stauning Folketinget og lod udskrive valg til 16. november.⁷¹

Forinden havde Hauch i Landstinget strakt sig ret vidt for at undgå at komme i denne situation. Under forhandlingerne om valutaloVen havde han tilsagt tingets arbejdsvilje "ud fra den saglige og politiske Opfattelse, vi har med Hensyn til, hvad denne Situation kræver...". Dette synspunkt betonedes endnu stærkere den følgende dag, da Landstinget behandlede Bramsnæs' forslag om en særlig renteskat. Var det ikke en bedre idé yderligere at formindske den kreds af formueejere, som kunne nyde godt af den omstridte lov af 22. december 1927? ville Hauch vide.⁷² Men lige meget hjalp det.

I mellemtiden var Ottawa-aftalerne i deres helhed blevet kendt, og godt tre uger senere, den 7. november 1932, forlangte England med øjeblikkelig virkning importen af dansk bacon reduceret med 25-30%.⁷³ På denne baggrund blev valget den 16. november et alvorligt tilbageslag for Venstre og dermed for Madsen-Mygdals landbrugsliberale linje. Partiet mistede 5

mandater, og flere af dets nyvalgte medlemmer havde på forhånd bekendt sig til L. S.' linje. Omvendt blev De Konservative tilsyneladende belønnet for deres "aktive" landbrugspolitik med en fremgang på tre. Socialdemokratiet fik ét mandat mere, mens De Radikale mistede to. Alligevel beholdt de to partier flertallet med 76 mandater mod oppositionens 72.

L.S.' mest udtalte agrarpolitikere havde på forhånd måttet opgive at danne et nyt parti, Bondepartiet, da man ikke nåede at få fremskaffet 10.000 underskrifter. Til gengæld havde L.S.-bevægelsen større held med en organisationsmæssig nyskabelse, da man ved et møde i Århus den 9. november fik skabt grundlaget for et nærmere samarbejde mellem bevægelsen og landets andelsmejerier og -slagterier, benævnt som "Erhvervsudvalget".⁷⁴

Med kurs mod Kanslergade

Den 29. november mødtes Folketinget igen efter valget. Forinden havde Hauch skaffet sig et nyt og bedre forhandlingsmandat, men denne gang på Axelborg-siden. På De jyske Husmandsforeningers sendemandsmøde i Århus den 18. november havde han og den netop vragede folketingsmand Jens Holdgaard ryddet de værste forhindringer af vejen for et tæt samarbejde mellem gårdmænd og husmænd, Hauch ved at gå ind for fortsat udstykning og Holdgaard ved at er-

kende nødvendigheden af en løn- og rentereduktion, hvordan det nu end kunne ske.⁷⁵

Det videre forløb frem mod Kanslergadeforliget 30. januar 1933 er kendt fra så mange skildringer, at det næppe er nødvendigt her at gå dybere ind på dette. Det er dog værd at understrege den betydning, Hauchs og Holdgaards stadigt tættere samarbejde havde for forligets indgåelse.⁷⁶ Omvendt hørte man ikke så meget til L.S. i denne tid bortset fra en udtalelse fra L.S. i Nordslesvig om, at man "med alle Midler..." ville forhindre udlæg i ca. 2.000 truede landbrugsejendomme.

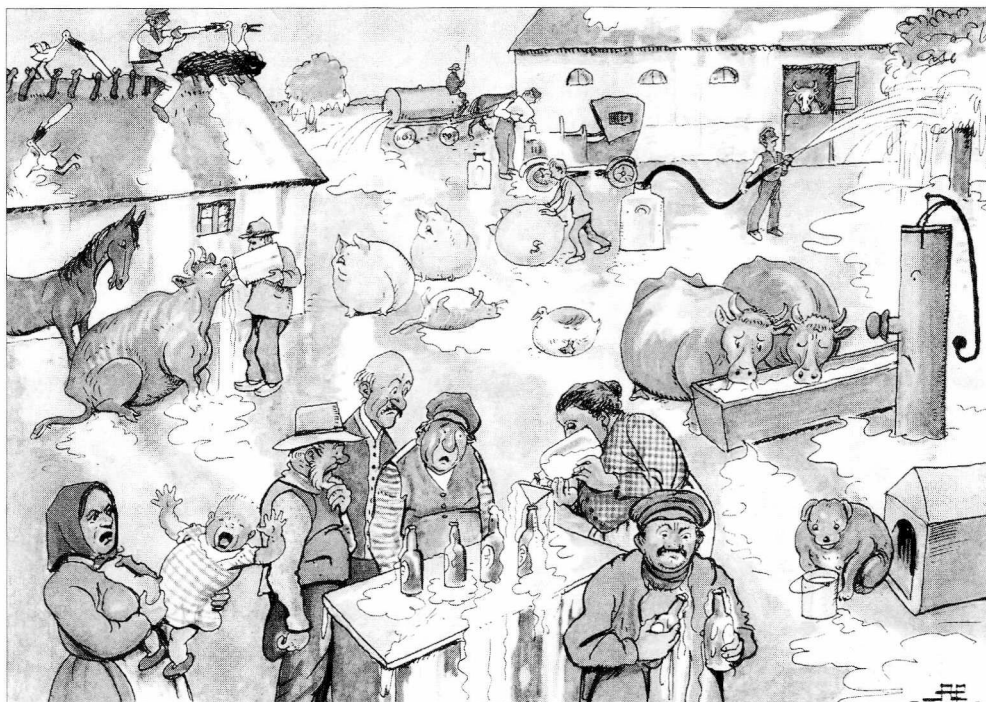
I perioden februar-juni 1933 kom der for alvor gang i lovgivningsarbejdet efter flere års ørkenvandring, men denne gang uden deltagelse af Det konservative Folkeparti. I stedet var det Oluf Krags og H. Hauchs Venstre, som mod at få kroneværdien nedskrevet til kurs 22,40 og dermed fremskaffet en større eksportindtjening gik ind som regeringens støtteparti på udvalgte dele af det reformpolitiske område inkl. jordpolitikken.

De enkelte fagministre kunne da med en vis tilfredshed konstatere, at store dele af de oprindelige reformideer gradvis blev realiseret. Bramsnæs fik sin grundstigningsskyld igennem, men i afsvækket skikkelse. Bording fik udvirket en konjunkturstyret rentebetaling som alternativ til statshusmændenes sædvanlige rentebetaling

og desuden en jordlov, der rigtigt nok videreførte 1919-princippet, men vel at mærke som et frit alternativ. Land- og købstadskommunernes styreform blev moderniseret som ønsket af Bertel Dahlgaard, men de mest radikale nyskabelser var dog forinden blevet luget ud. Hans stolte planer om "Boligfonden af 1932" var blevet omredigeret til en generel støttelov for boligbyggeriet, og forslaget om en ændring af de kommunale ejendomsskatter blev mest af alt en lov om lettelser i beskatningen af landbrugsejendomme. Undervis-

ningsminister Borgbjerg fik sin lov om skolens styrelse igennem, men også her var der tale om et kompromis. At Steinckes socialreform omsider var en kendsgerning, kunne ikke nægtes, men de 248 ændringsforslag i loven om offentlig forsorg vidnede sammen med andre ændringer i de tre andre love om ganske store indrømmelser til oppositionen.

Selv om mange landmænd havde svært ved at forlige sig med ånden fra Kanslergade, kunne det dog ikke

Blandt L.S.' protestformer hørte såkaldte "mælkestrejker", dvs. tilbageholdelse af mælken fra mejerierne. Alfred Schmidt illustrerer her en sådan strejke i 1933. Blæksprutten.

nægtes, at der var skabt en helt ny landbrugspolitisk situation gennem lovene om en svineregulering og en foreløbig kødordning, hvortil kom de landbrugsministerielle udvalg til regulering af landbrugseksporten.⁷⁷

For L.S. måtte det landbrugspolitiske nybrud betyde en vis tilfredsstillelse, fordi man her så mange af bevægelsens krav omsat til politisk handling. Det indebar imidlertid også en oplagt fare for at blive overflødig. Da man derfor havde sundet sig lidt, gik man ufortrødent i gang med at færdiggøre en "rentabilitetsplan" for det danske landbrug. Dens vigtigste indhold var nogle "ordninger" for korn og smør, baseret lige meget på told og hjemmemarkedsafgifter.⁷⁸ Hermed skitseredes i virkeligheden de fire ordninger, der ved "Decemberforliget" 9. december 1933 blev resultatet af de langstrakte forhandlinger sommer og efterår 1933 i såvel Landbokommissionen af 1931 som det politiske system i almindelighed.⁷⁹ Og som det danske samfund flere gange senere har kopieret.

L.S. i Nordslesvig var imidlertid ikke sindet blot at drøfte rentabilitetsproblemer. I stedet ville man aktivisere virksomheden på græsrodsniveau. Det gav L.S.' repræsentantskab delvis tilslutning til ved et møde i København den 16. juni 1933. I udtalelsen herfra hed det bl.a., at man ville støtte sønderjyderne i deres kamp mod tvangsauktionerne. Landbohjemmene krævedes derfor fredlyst, til der var

opnået rentabilitet i landbruget. Fjorten dage senere udtalte hovedbestyrelsen for L.S. i Nordslesvig, at såfremt Rigsdagen ikke øjeblikkeligt blev indkaldt, ville man ved "effektive Midler..." værne hjemmene mod tvangsauktioner. Sidste frist for effektive indgreb blev sat til den 20. august. Sad man dette ultimatum overhørigt, ville resultatet blive en sønderjysk mejeri- og slagteristandsning.

Da der intet resultat kom ud af truslen, iværksatte man trods mange advarsler fra såvel politiker- som organisationsside en vellykket mejeristandsning i Sønderjylland søndag den 23. juli, en aktion, der også fik udløbere i Randers amt. Derimod realiserede man ikke truslen om at standse alle mejerier og slagterier i landsdelen fra og med 20. august. Tværtimod måtte hovedbestyrelsen for L. S. den 25. august konstatere, at man stod over for nye politiske aftaler, sådan som aviserne rapporterede fra arbejdet i Landbokommissionen. Det arbejdende landbrug måtte på denne baggrund advare mod nye halve løsninger, hed det bl.a. i udtalelsen. Kravet var blot en anstændig løn for et samfundsgavnligt stykke arbejde, understregetes det.

Resultatet af efterårets kriseforhandlinger blev som allerede antydnet et system af 4 landbrugsordninger, som ud over at fordele Englandskontingentet af slagterisvin på de enkelte brugskategorier søgte at hæve landbrugspriserne.

serne gennem et system af told og hjemmemarkedsafgifter. Dermed indledte det danske samfund en helt ny landbrugspolitik, en epoke, der langt fra er afsluttet.

L. S.' krisepolitiske agitation fik derfor langtrækkende følger, om end bevægelsens selv aldrig fik lod og del i ideernes omsættelse til praktisk politik.

Afsluttende kommentarer

Det kan ikke nægtes, at der er skrevet meget om krisen i 1930'erne. Derfor kan det synes som en noget perspektivløs opgave at ville skildre dens forløb én gang til. Alligevel er det forsøgt gjort i denne artikel, idet målet har været at få den landbrugsorganisatoriske udvikling placeret i en bredere sammenhæng.

Kulminationen af L.S.' Bondetog til Amalienborg sommeren 1935. Kongen leve!
Forrest til venstre ses en af bevægelsens drivkræfter, Knud Bach, med hatten i hånden.
Det kongelige Bibliotek.

Den hidtidige opfattelse af begivenhedsforløbet i landbrugets krisehistorie forekommer yderligere underbygget. Landbrugsraadet bestræbte sig med større eller mindre held på at styre landbrugseksporten uden om de mange forhindringer, importlandene gradvis byggede op. De danske Landboforeninger søgte under Hauchs ledelse med held at slippe ud af den landbrugsliberale spændetrøje, Madsen-Mygdal-æraen havde lagt erhvervet i, og ind bag rammer for en landbrugsinterventionistisk overlevelsøkonomi. Her fik man noget tøvende følgeskab af De danske Husmandsforeninger, der skulle balancere mellem en regeringsloyal og en erhvervsorienteret politik.

Hensynet til det største marked Storbritannien begrænsede alvorligt den landbrugsorganisatoriske bevægelsesfrihed, men blev også brugt rent taktisk til at skaffe sig erhvervspolitisk råderum.

Opfattelsen af H. Hauch som den centrale person i det krisepolitiske forløb må på denne baggrund forekomme yderligere bestyrket. Jens Holdgaards og Hauchs frygt for at få revet den landbrugsorganisatoriske flanke op som følge af L. S.' angreb træder endnu stærkere frem som den afgørende motivering for at ændre landbrugspolitikken. Som venstremand måtte Hauch også se i øjnene, at Landstinget ikke i længden kunne fungere som landbrugsliberalismens sidste bol-

værk. Der måtte etableres et samarbejde med regeringen, og det betød, at man måtte give sit samtykke til flere af regeringssidens reformpolitiske udspil. Det kunne en Oluf Krag også indse, men blev for længe holdt fast på den madsen-mygdal'ske linje. Da han først var frigjort herfra, var han om nogen den person, der midt i lovteksternes vildsomme labyrinter kunne opstille nogle liberale spærrebomme.

De Konservative var erhvervspolitisk betragtet et parti i splid med sig selv, fordi man både skulle imødekomme erhvervslivets krav og tilgodese hensynet til kapitalejerne, store som små. Dertil kom ønsket om at beskytte de højere lags socialværdier. Man gik først ind i Oktoberforliget 1931, blev dernæst angrebet på det voldsomste af sine egne, gik halvhjertet ind i Juniforliget det følgende år, blev på ny kritiseret skarpt indefra og holdt sig dernæst uden for den krisepolitiske generalopgørelse, kaldet Kanslergagedforliget, og blev herfor sat under anklage fra mange sider. Men vælgermæssigt klarede partiet frisag og det endda med bravour.

Regeringssiden ville primært reformere samfundet, Socialdemokratiet mest og det i centralistisk retning. Stauning forekommer både at være den kloge taktiker og den store strateg, der havde styrke og tålmodighed nok til at vente på de fornødne indrømmelser fra landbrugssiden. Dermed

grundlagde han velfærdssamfundet, som man kender det af i dag, men Hauchs og Krag's medbestyrerskab borgede omvendt for en midterkurs. Jordlovene fik ikke det socialdemokratiske stempel. Bording måtte regere på landbrugets betingelser.

L.S. havde ingen fast målsætning, men fik alligevel frigjort hidtil tabubelagte områder inden for landbrugs- politikken. Det gælder især kravene om lavere ejendomsskatter, lavere

kroneværdi, moratorium, rentelettelser og højere priser på et beskyttet hjemmemarked. Men bevægelsen fik ikke sit budskab institutionaliseret. Det tog de gamle organisationer sig af. Dermed var L.S. som i sin tid Danmarks Agrarforening berøvet mulighederne for at gøre sig permanent gældende.

Men Jørgen Sehested og hans godsejerkolleger kunne atter sove roligt om natten.

NOTER:

1. Fridlev Skrubbeltrang: "Danske Landboforhold", s. 532ff., i K. Hansen, red.: *Det danske Landbrugs Historie*, V, 1914-45.
2. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, II, 1954, s.195f.
3. Per Brogaard: *L.S.' organisatoriske opbygning og virksomhed 1930-1936*, studenterspeciale fra Århus Universitet, 1965.
4. Erik Helmer Pedersen: "Romantik og politik. Til de agrare bevægelers historie", i *Festskrift til Kristof Glamann*, red. Ole Feldbæk og Niels Thomsen, 1983, s. 263ff. Samme: "Oprørsbevægelser i dansk landbrug", i Flemming Mikkelsen, red.: *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, 1986, s. 193ff.
5. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie*, 1979, passim. Samme: *Det danske landbrugs historie*, IV, 1914-1988, red. Claus Bjørn, 1989, passim. Samme: *Landbosamfundet og Danmarkshistorien. Landboforeninger i 200 år*, red. Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers, 1993, passim.
6. Erik Helmer Pedersen: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 217 resp. 252f., jfr. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, II, s. 178ff.
7. Per Brogaard, (se note 3), s. 208.
8. Sst., s. 25f.
9. Sst., s. 184.
10. Sst., s. 39f.
11. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 351ff., s. 378 og s. 478ff.
12. Sst., s. 315f.
13. Erik Helmer Pedersen: "Agrarbevægelsen", *Fynske Årbøger* 1965, s. 153ff.
14. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 546.
15. Sst., s. 278f., 487ff. og 620ff.
16. Jfr. note 6.
17. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet* s. 434ff. og 571ff.
18. Cit. efter *Rigsdagsårbogen* 1930-31, s. 18ff.
19. *Rigsdagstidende* (Rt.) 1930-31. Ft. 17.10, sp. 298ff.
20. Sst. 16.10, sp. 217ff., jfr. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 574ff.
21. Sst. 18.10, sp. 325ff.
22. Sst. 20.10, sp. 410ff.
23. Sst. 31.10, sp. 1188ff.
24. Sst. 20.11, sp.1899ff.
25. Sst. 26.11, sp. 2240ff.
26. Sst. 3.12, sp. 2541ff, 4.12, sp. 2592ff.
27. Sst. 13.1, sp. 3473ff.
28. Sst. 9.1, sp. 3472ff. resp. 15.1, sp. 3615ff.
29. Sst. 16.1, sp.3776ff..
30. Rt. 1930-31. Lt. 11.1., sp. 620ff.
31. Steincke rejste 17.2.31 på en 3 mdr. lang sygeorlov, delvis begrundet med den tort, han havde måttet lide ved at blive idømt en bøde på 300 kr. for kraftsprogede injurier m.v. over for en københavnsk redaktør 21.1.31 i anledning af en kritisk artikel i "Børsen" om forligsmanden K. Riis-Hansens nyligt erhvervede ordensdekoration. I det hele taget er det højst påfaldende, hvor stærk en animositet Madsen-Mygdal og flere andre fra oppositionens kreds nærrede mod Riis-Hansens person.
32. Rt. 1930-31, Ft. 26.2, sp. 5058ff.

33. Rt. 1930-31. Lt. 5.3., sp. 907ff.
34. Sst., 22.4, sp. 1943ff.
35. Rt. 1920-31. Ft. 17.3, sp. 5570ff.
36. Sst., 22.3, sp. 5944ff.
37. Sst., 18.4, sp. 6943ff.
38. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 548, jfr. samme: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 243.
39. Per Brogaard (se note 3), s. 56, 60 og 64.
40. Erik Helmer Pedersen: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 243ff., jfr. samme: *Landbrugsraadet*, s. 548ff.
41. Rt. 1931-32, Lt. 28.9, sp. 26ff.
42. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 551f.; samme: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 244ff.
43. Rt. 1931-32. Ft. 6.10, sp. 126ff.
44. Rt. 1931-32. 14.10, sp. 414ff.
45. Brogaard (se note 3), s. 75ff.
46. Rt. 1931-32. Ft. 18.11, sp. 1496ff.
47. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 587f.
48. Brogaard (se note 3), s. 17ff.
49. Rt. 1931-32. Ft. 7.1, sp. 2469ff.
50. Sst., 12-13.1, sp. 2409ff. resp. 2555ff.
51. Rt. 1931-32. Lt. 15.1, sp. 692ff. resp. 20.21.2, sp. 748ff. og 798ff.
52. Sst., 12.2, sp. 951ff.
53. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 589ff.
54. Sst., s. 590f.
55. Erik Helmer Pedersen: "Sukkerroer og egnspolitik", *Presse og politik. Festskrift til Niels Thomsen*, 1990, s. 147ff.
56. Rt. 1931-32. Lt. 24.2, sp. 1046ff.
57. Rt. 1931-32, Ft. 4.2, sp. 2952ff. resp. 5.2, sp. 2970ff.
58. Sst. 8.3., sp. 3729ff.
59. Sst. 23.3., sp. 4587.
60. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 506ff. resp. s. 529f.
61. Rt. 1931-32. Ft. 19.5, sp. 4931ff.
62. Sst. 26.5, sp. 5122ff.
63. Sst. 25.5, sp. 5122ff., jfr. Lt. 27.5, sp. 1852.
64. Rt. 1931-32. Lt. 8.6, sp. 1855ff.
65. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 556ff. Samme: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 248ff.
66. Rt. 1931-32. Ft. 21.6, sp. 5456ff.
67. Brogaard (se note 3), s. 182ff.
68. Rt. 1932-33. Ft. 5.10, sp. 6ff.
69. Sst. 12.10, sp. 99f. resp. sp. 176ff.
70. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 560f.
71. Rt. 1932-33. Ft. 26.10, sp. 784ff. og 27.10, sp. 838ff.
72. Rt. 1932-33. Lt. 25.10, sp. 160ff. resp. 26.10, sp. 208ff.
73. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 594ff.
74. Brogaard (se note 3), s. 48f.
75. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet*, s. 534.
76. Sst., s. 561ff. Samme: *Landboforeningerne og Danmarkshistorien*, s. 250ff.
77. Se herom Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*, 1992, passim.
78. Brogaard (se note 3), s. 92ff.
79. Erik Helmer Pedersen: "Andelsideologi og landbrugspolitik 1933-36", *Landbohøstisk Tidsskrift, Bol og By*, 2. rk. 3, 1980, s. 159ff.